

A GYERMEKEKBEN ÉLŐ MESE
***A KISMALAC ÉS A FARKASOK* CÍMŰ NÉPMESÉRŐL KÉSZÜLT**
GYERMEKRAJZOK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

Tartalomjegyzék

1. A témaválasztás indoklása és a kutatás tárgya	4
2. A szakirodalmi kutatómunka eredménye	6
2.1 Az óvodáskor fejlődési jellemzői	
2.1.1 A gondolkodás sajátosságai	
2.2 <i>Az érzelmek fejlődése</i>	<i>7</i>
2.2.1 Félelem és agresszió	8
2.3. <i>A mese szerepe és jelentősége az óvodás gyerekek életében</i>	<i>9</i>
2.3.1 A gyermeki „belső” azonosulás a mese történetéhez	10
2.3.2 Az externalizáció és az elaboráció jelensége	11
2.4 <i>Rajzfejlődés az óvodáskor végéig</i>	<i>13</i>
2.5 <i>Az óvodás korú gyermek személyiségének vizsgálati lehetősége</i>	<i>17</i>
2.5.1 A meserajz-elemzés módszere.....	18
2.5.2 A gyermekrajzok esztétikuma	18
2.6 Szakirodalmi kutatómunka összegzése.....	19
3. A meserajz-vizsgálat elemzésének bemutatása	21
3.1 A vizsgálat körülményei	
3.2 Elemzési szempontok	22

3.3. Hipotézisek	
3.4. A vizsgálati minta bemutatása	23
3.5. Az eredmények részletezése	
3.5.1 Konfliktushelyzet megoldásának megjelenítése.....	
3.5.2 Motívumbeli eltérések és hasonlóságok	24
3.5.3 Farkas/ok, malac/ok ábrázolásának arányai	26
3.5.4 A leggyakrabban használt közös motívumok	23
3.5.5 A rajzok meleg-érzelmi hangulati tónusbeli vizsgálata.....	27
3.5.6 Félelem teli vagy feszült hangulati tónus	27
3.5.7 Negatív érzelmek: dühös, vad, ijesztő, ellenséges érzelmi-hangulati tónus megjelenése a rajzokban	28
3.5.8 Színhasználat megvizsgálása	32
3.6. Az elemzések összegzése, a hipotézis-vizsgálat eredménye	33
4. Összegzés	36
5. Bibliográfia	40
6. Mellékletek, képek jegyzéke	47
7. Köszönetnyilvánítás	49

1. A témaválasztás indoklása és a kutatás tárgya

„A rajzolás alkotás. A gyermek, amikor rajzol, újjáteremti a világot. Nemcsak kezével, szemével, szívével rajzol, hanem egész lényével. A rajzokat akaratlan önvallomásként is értelmezhetjük”
(Feuer Mária)

A gyermekrajzok sokféle üzenetet közvetítenek. Úgy is mondhatjuk, hogy képi nyelvben megírt beszéd, amit a közlés igénye hoz létre. A kisgyermek rajzaiban meséli el, amit szavakkal nem tud, vagy nem mer megfogalmazni. Legyenek azok az érzései, vágyai, véleményei a világról és az emberekről. A rajzolás emellett fontos feszültségoldó eszköz. Az elfojtott érzelmek és indulatok levezetésére is szolgál. Olyan tudatalatti tartalmakat hozhat elő, amelyeknek a feldolgozása folyamatban van. A rajzoló gyermek személyes, egyedi lenyomatot, üzenetet készít aktuális érzelmi-hangulati állapotáról, környezetéről és a családjában betöltött szerepéről.

Dolgozatom témájának a projektív meserajz-elemzést választottam. Úgy gondolom, ez a módszer egyben a pedagógia eszközeként is fontos szerepet tölt be. Igyekeztem olyan témát választani, melynek leendő óvónőként a kutatómunkám során szerzett ismereteknek, tudásnak a gyakorlatban is hasznát veszem. A rajzok elemzésekor érdekes és sokatmondó tájékoztatást kaphatunk elsősorban a rajzi készségekről, valamint a vizuális gondolkodási funkciók működéséről, ezen kívül a rajzok élmény-háttéréről. Pedagógiai információkat gyűjthetünk, melyek segítik a pedagógust fejlesztő, nevelő munkájában és annak megtervezésében és differenciálásában.

Úgy érzem közel áll hozzám ez a téma. Nagyon szeretek alkotni. Már kiskoromban is hamar rájöttem, hogy a ceruza használata milyen csodákat rejt magában. Édesanyám sok gyermekkori rajzomat megőrzött, melyek ma is segítséget nyújtottak. Érdekeséggel elemeztem családrajzaimat, valamint emberrajz fejlődésem. Kincsekként őrizzük ezeket, és mára értőbb szemmel izgalmas visszatekinteni rájuk.

Az elméleti összegzéshez szorosan kapcsolódó empirikus kutatásomat a győri Apór Vilmos Katolikus Iskolaközpont Óvodájában készítettem el, 4 csoportban. 80 gyermek, 4 évestől 7 éves korig, lányok és fiúk vettek részt a vizsgálatban. A meserajz-módszert alkalmazva projektív rajzvizsgálatot végeztem a gyerekekkel. Mesének *A kismalac és a farkasok* című magyar népmesét választottam, melyet személyesen, külön óvodai csoportonként meséltem el.

A kutatásom kiindulási feltételezése szerint, a mese jó lehetőséget ad a gyerekek belső azonosulásra, az érzelmek felszínre hozására. Az alkalmazott népmese alap konfliktus helyzete biztosítja a gyerekek számára a veszéllyel való megküzdés lehetőségét, a rossz legyőzésének reményét. A rajzokkal feltárom a lányok és a fiúk rajzaiban fellelhető motívumbeli különbségeket. Mindezt meghatározott szempontok figyelembevételével, és megfogalmazott hipotézisek ellenőrzésével fogom elvégezni. Az eredményeket pedig szakirodalmi ismeretek segítségével értelmezem.

A gyermekrajzok szimbólumvilága rendkívül gazdag, őszinte és csodálatos. Az önkifejezés legtermészetesebb lehetősége a gyermek számára. Tükrözi a rajzoló személyiségét. A gyermek által folyamatosan használt kifejezőeszközök folyamatos megfigyelése, elemzése a képességfejlesztésben, a kreatív alkotó tevékenység kibontakozásában nyújt segítséget.

2. A SZAKIRODALMI KUTATÓMUNKA EREDMÉNYE

2.1 Az óvodáskor fejlődési jellemzői

Körülbelül hároméves kortól hétéves korig terjed az az időszak, amelyet óvodáskornak nevezünk. A fejlődés fokozatosan lelassul, kezdetben hetek, hónapok, később egyre hosszabb időszak során történnek jellegzetes változások. Az óvodáskorban a fejlődés években mérhető. A gyerekek fizikailag is megváltoznak, elvesztik gömbölydedségüket, lábuk megnyúlik és már sokkal magabiztosabban közlekednek a világban. A végtagok mozgása ügyesedik. A négyéves gyermek kez ügyessége javul, az ötéves gyermek már sokféle mozgásra képes. Hatéves korra a gyerekek már gyakorlatilag mindent tudnak vagy mindenre megtaníthatóak a mozgás, sport területén. Az iskolakezdésre jelentősen javul a finommotoros koordináció, a rajz- és az íráskészség (Jávorszky, 2009).

3 éves korban sok mindenben szükségük van a felnőttek vagy nagyobb testvéreik segítségére. Kisgyermekkorban a gyerekek viszonylag keveset értenek a körülöttük lévő világból, kevésbé képesek arra hatással lenni, ezért még ki vannak téve a szörnyektől a sötétségtől és más ijesztő dolgoktól való félelemnek. Ahogy Cole és Cole (2006) is fogalmaznak a *Fejődéslélektan* című könyvükben: a kicsiség és a gyengeség érzését, a vágyakkal teli mágikus gondolkodással győzi le. Az életnek ez a szakasza saját gondolkodásmódjánál, érzelmeinél és viselkedésénél fogva elkülönül. Ez az időszak egy fokozatosan változó, hosszú periódus elejének tekinthető, amely belenyúlik egészen a kamasz- és a felnőttkorba.

2.1.1 A gondolkodás sajátosságai

Az óvodás gyermek gondolkodását teljes mértékben az érzelmei vezérlik, még nem képes a tárgyilagosságra. Még nem tud különbséget tenni lehetetlen és lehetséges között. A sajátos gyermeki szemléletben a valóság, az álmok és a fantázia összekeverednek. Kádár Annamária (2012b) idézi, hogy Selma H. Fraiberg nem véletlenül nevezi ezt a korszakot „Varázsos éveknek”. Az a naiv gyermeki szemlélet nagyon hasonló a természeti népek mágikus gondolkodásához, amelyben a világ birtoklásának lehetősége rejlik. A mágikus gondolkodás jellemzője, hogy a gyermek azt hiszi, a dolgok és a jelenségek között varázslatos oksági viszony van. Úgy véli, hogy ezeknek a valóságban nem létező

kapcsolatoknak a felhasználásával irányítani is tudja a világot. Ennek a gondolkodásmódnak egy sajátos logikája van. Az óvodás világképében az ellentmondások is békésen megférnek egymással, hiszen a gyermek folyamatosan rácsodálkozik a körülötte lévő világra, mindent egyedi és megismételhetetlen jelenséggént értékel. Ahogy Kádár Annamária írja: a gyermeki gondolkodás intuitív, mivel anyagát elsősorban a konkrét élmények és az észlelt, megtapasztalt jelenségek biztosítják. Ebben az életkorban jellemző az élménysűrités, az élmény és az érzelem összekapcsolása, a szimbolikus gondolkodás. Gondolkodásának fontos sajátossága a képi ábrázolás. Piaget (1978) elmélete szerint a gyermek gondolkodása spontán módon, saját belső törvényei szerint fejlődik, és a környezetnek nincs ebben különösebb szerepe. A fejlődés a gyermek egyéni erőfeszítésének az eredménye.

Öt éves korban a gyermeki gondolkodás egy másik sajátossága figyelhető meg. Jellemző rá a látványvezéreltség, a fenomenizmus, ami arra vonatkozik, hogy ő a valóság felszíni sajátosságait ragadja meg. Ez a gyermeki sajátosság a rajzokban is megnyilvánul, mivel a tárgyak és a dolgok nem aszerint rendeződnek, ahogy a felnőtt látja. Pszichológiai értelemben a gyermekrajzok nem azokat a személyeket jeleníti meg, akikről készültek, hanem amilyennek ő látja. Kárpáti Andrea (2001) ezt a szakaszt a rajzfejlődésben az intellektuális realizmus korszakának nevezi. A rajzok tükrözik a gyermeki gondolkodás sajátosságait. Megfigyelhető rajtuk az aránytalanság, a véletlenszerű irányok, a tárgyak gyakori átlátszósága. A gyermek még nem képes az érintkezés és benne foglalás ábrázolására. A gyermek világa emberközpontú, minden dolog kiindulópontja az ember. Még nem tud ok-okozati viszonyban gondolkodni, ezért minden jelenségnek célja van és nem oka. A cél egyben magyarázat az okra. Piaget (1978) a cél és az ok felcserélésének jelenségét finalizmusnak, célokságnak nevezte. Ez a szemlélet a gyermek életkori egoizmusából fakad.

2.2 Az érzelmek fejlődése

„Az érzelmek kifejezésének, megértésének és szabályozásának képessége egyrészt velünk született, másrészt pedig tanult összetevőkből áll.” (Kádár, 2012b. 218.)

Az érzelmek öröklött, genetikusan meghatározott voltát alátámasztja, hogy a gyermek már az első hetekben reflexszerűen mosolyog. A valódi szociális mosoly két-három hónapos kortól jelenik meg. Ez nem más, mint a kommunikációra való felhívás. Az érzelmi állapotok kifejezése a gyermek veleszületett nonverbális jelzéseinek a szülők által történő visszajelzésből, megerősítéséből ered. A velünk született elsődleges érzelmek

mellett kialakulnak másodlagos, énről vonatkozó érzelmek is, amelyek a másokhoz való viszonyulásmódban jelennek meg. Az érzelem az egyik legkomplexebb, s leggyakrabban átélt pszichikus jelenség. Az érzelmek rendkívül gazdagságával találkozhatunk. Az öröm, a bánat, a düh, szégyen, szeretet, harag, gyász, félelem mind-mind alapvető emberi érzelmek. Az érzelmi intelligencia elsősorban a megfelelő érzelmi visszajelzések függvényében alakul. (Cole-Cole, 2006) Az öröm, a meglepődés, a szomorúság, az undor, a harag, a félelem alapérzelmek, univerzális érzelmek után 2-3 éves korban megjelennek a zavartság, az irigység, az empátia, a büszkeség, a szégyen és a bűntudat érzései is. (Kádár, 2012a)

A csecsemő még nem tudja szabályozni feszültségét, ezért az első időkben a szülő végzi helyette. Erikson (2002) pszichoszociális fejlődésmélete alapján a 0-2 éves korig terjedő időszak az érzelmi biztonság megalapozásának az időszaka. Az anya-gyermek kapcsolat minden más emberi viszonyt ösmintájává válik. Ebben tanuljuk meg, hogy mennyire lehet bízni a másik személyben, mennyire vagyunk szerethetőek és értékesek. Az első év végére a csecsemő nemcsak az érzelmek kifejezéseire reagál, hanem másoknak is képes érzelmi állapotokat kimutatni. A gyermek számára később elkezdnek tudatossá válni negatív érzelmei, megéli a haragot, a félelmet, a dühöt és az elégedetlenséget. A csecsemő és kisgyermek jellemző sajátossága az érzelmi vezéreltség. Személyiségében az érzelmek dominálnak, és még nem a gyermek uralkodik érzelmein. A gyermek érzelmei erősek, de még differenciálatlanok.

Séra László (2000) könyvében Harlowra hivatkozik, miszerint kísérleteiből megállapítható, hogy az egyedfejlődésben, legkorábban a szeretet, majd a félelem és az agresszió jelenik meg. Ez a sorrend igen fontos a társadalmi kapcsolatok szempontjából.

2.2.1 Félelem és agresszió

A félelem óriási jelentőségű, bár átélése az egyén számára mindig kellemetlen. Körülbelül 3 éves korig minél idősebb és intelligensebb egy gyerek, annál több konkrét és reális félelemmel rendelkezik. Minél okosabbak a gyerekek, annál több tárgynak ismerik a tulajdonságait, és azoknak a vele járó esetleges következményeit is. A félelem okai az embernél igen sokrétűek. Csak egyik csoportját alkotják a fejlődésben a legkorábban megjelenő konkrét félelmek. Ezt követi az ún. szeparációs félelem, mely az anya-gyermek kapcsolat megszilárdulása után jelentkezik. Óvodáskorban főleg a mesék hatására a konkrét félelmek mellett megjelennek a szimbólumoktól való félelmek. A gyermek

személyiségét és képzeletét gazdagítják a mesék a maguk szörnyalakjaival. Mégsem mindegy, hogy a gyermek milyen mesét hallgat az óvodában, ugyanis túlzottan felfokozhatják a félelmet. Séra László (2000) így fogalmaz könyvében: „Agressziónak nevezünk minden olyan szándékos cselekvést, amelynek indítéka, hogy nyílt vagy szimbolikus formában valakinek kárt, sérelmet vagy fájdalmat okozzon. A harag harcra mozgósít, az érzelem, amely a felnőttet vagy a gyereket agresszív viselkedésre készíteti.”(193) Hárdi (2000) szerint az agresszió lehet tudatos vagy nem tudatos, manifeszt vagy látens, illetve más lelki jelenségekbe átváltoztatás. Az óvodában meglehetősen nagy gondot okoz az agresszivitás. A nemek között különbséget fedezhetünk fel az agresszió mértéke és jellege szerint. A lányoknál inkább az agresszió enyhébb formái kerülnek előtérbe, míg a fiúknál ez sokkal erősebb. A haragot, szorongást, depressziót, félelmet, bánatot, büntudatot, irigységet és szégyent stressz-érzelmeknek is nevezhetjük.

2.3 Mese szerepe és jelentősége az óvodás gyerekek életében

A mese, ugyanúgy ahogy a játék is, elválaszthatatlanul hozzátartozik a gyerekek mindennapi életéhez. Többféle szerepe és jelentősége megfogalmazható. A lelki fejlődés szempontjából lényeges kapcsolódási pontokra, élményekre találhat rá a mesét hallgató személy.

A népmese különleges helyet foglal el az irodalmi termékek sorában, hiszen szinte olyan, mintha nem is az ember, hanem közvetlenül a természet műve volna. Évszázadok során létrejött és fennmaradt, számtalan ember nyomát hordozó történetekben valami nagyon általános, örök érvényű igazság kristályosodik ki. A népmeséket végtelen gazdagságuk miatt sok szempontból lehet elemezni, vizsgálni. A mese az egyetlen irodalmi műfaj, amely utat mutat a gyermeknek, hogyan fedezze fel identitását, hogyan találja meg helyét az életben. A mesék fontos mondanivalót hordoznak a tudatos, a tudatelőttés és a tudattalan tartalmak számára. Egyetemes, emberi problémákat vetnek fel, mégpedig főként olyanokat, melyek a gyermeket foglalkoztatják. A mesék a gyermek bimbózó énjéhez szólnak, bátorítják fejlődésében, és ugyanakkor enyhítenek a tudatelőttés és tudattalan feszültségeken (Bettelheim, 1975).

Bettelheim magyarázata szerint a mese a szimbólumok nyelvén szól a hallgatóhoz. Közvetlenül hat a tudattalanra. Már a mesék jellegzetes nyitómondata - "hol volt, hol nem volt, hetedhétországon is túl" - azt jelzi, hogy a történet nem itt és most, nem a reális világban, hanem egy másik közegben játszódik, ahol más szabályok, más törvények érvényesek. De a mesék, bár történeteik a valóságnak ellentmondanak, mégis "igazak",

mert szimbolikusan alapvető igazságokat fejeznek ki. Ezeket a szimbólumokat nem szükséges tudatosan megérteni, de a népmese szimbolikus igazságtartalma mégis eléri a tudattalant, és ott jótékony hatást fejt ki.

Bagdy Emőke (2013) szerint a szimbólum úgynevezett érzelmi jelentő, vagyis a jelentettel valóságos kapcsolatban van, és valósága révén helyettesíti, kifejezi és képviseli azt. Minden hasonlat, allegória, képi kifejezés, szemléletes nyelvi jelölő depiktív, vagyis lefestő módon teszi közölhetővé a belső képet.

A mese azonban nem csak felmutatja, hogy mi minden lakozik az emberi lélekben. Bettelheim szerint a népmesék mindig az élet nagy kérdéseivel foglalkoznak, szimbolikus formában.

2.3.1 A gyermeki „belső” azonosulás a mese történetéhez

Bettelheim szerint a mese, mindig a gyermek valóságos lelki és érzelmi színvonalán fejt ki hatását, úgy tud beszélni a súlyos belső feszültségekről, hogy a gyermek öntudattalanul is megérti.

Boldizsár Ildikó (2004) könyvében megfogalmazta: A mesehallgatás során átélhetővé válnak a személyiség legmélyebb rétegei, és lehetőség teremődik az egyik legnehezebb kérdés megválaszolására: Ki vagyok én? Ez a kérdés a mesék segítségével is tisztázható.

A mesék változatos formákban közvetítik a gyerekeknek azt, hogy az életben a súlyos nehézségeket nem lehet elkerülni, hanem küzdeni kell ellenük. Ez a harc elválaszthatatlanul hozzátartozik az emberi léthez. A gyermekekkel szimbolikus formában lehet a legjobban közölni, hogyan birkózzanak meg ezekkel a nehézségekkel. A jó és a rossz szinte minden mesében alakot ölt valamelyik szereplőben, és megnyilvánul tetteiben. Ez a kettősség hordozza azt az erkölcsi problémát, melynek megoldásáért küzdeni kell. A gonosz a történet végén elnyeri büntetését. Az azonosuló gyermek képzeletben együtt szenved át a hőssel a megpróbáltatásokat, és együtt is győzedelmeskedik vele, amikor a jó elnyeri jutalmát.

A népmeséket gyakran éri az a vád, hogy ijesztő figurái, kegyetlen, vad történései a gyerekekben félelmet kelthetnek. Ezek a vadságok, kegyetlenségek azonban nem idegenek a gyermeki lélektől. Ha a gyerek fél egy mesétől, általában nem a nekünk is ijesztőnek tűnő alakoktól, eseményektől fél, hanem attól, amit a mese szimbolizál. Ha egy mese különösen erős félelmet vált ki, az többnyire annak a jele, hogy a gyereket a mese tárgyát képező konfliktus valamilyen oknál fogva olyan mélyen érinti, hogy még ebben az

áttételes formában sem bír vele konfrontálódni. A mese által kiváltott félelem valójában belülről jön.

A mesék alakjai és eseményei is belső konfliktusokat személyesítenek meg, vagy illusztrálnak. Bettelheim úgy fogalmazza, hogy az ádáz farkas azokat az aszociális, tudattalan és kártékony erőket képviselni, amelyekkel szemben meg kell tanulnunk védekezni, s amelyek csak az én erejével győzhetőek le. A farkas viszont nyilvánvalóan rossz állat, hiszen fel akarja falni a kismalacot. A farkas rosszságát a kisgyermek önmagában is felismerheti. A farkasok tehát a gyermek rosszságának kivetülései, externalizált formája.

2.3.2 Az Externalizáció és az elaboráció jelensége

Kádár Annamária Mesepszichológia című (2012b) könyvére hivatkozva, a gyermek egyrészt a realitásban és, másrészt egy varázsbírodalomban él, amelyben kitölti a puzzle hiányzó részeit, dédelgeti vágyait, feldolgozza frusztrációit, feszültségeit. A kisgyermek gondolkodásának éretlensége és a megfelelő ismeretek hiánya miatt fejét leginkább a képzelet tölti ki. A téves elképzeléseinek egy része a belső feszültségből fakad, melynek hatására a gyermek félreértelmezheti észleléseit. A normális gyermeki képzelődés kiindulópontja a valóság egy töredéke, mely olyan erős vágyat vagy félelmet ébreszt a gyermekben, hogy gondolatait magával ragadja. A dolgok annyira összekeverednek a fejében, hogy nem képes rendet teremteni köztük. A mesék ugyanezt az utat járják be, mint a gyermeki gondolkodás. Segítenek a gyermeknek megmutatni, hogyan bontakozhat ki valamilyen magasabb fajta világosság képzetéből. A mesék a gyermek képzeletéhez hasonlóan realisztikusan kezdődnek. Kiindulópontjuk megegyezik a gyermek lelki állapotával. A mesében jártas gyermek tudja, hogy a mesék nem a hétköznapi valóságban játszódnak, hanem szimbólumok által beszélnek hozzájuk. A mese közli a hallgatóval, hogy nem igazi emberekről vagy helyekről szól. Vekerdy Tamás (2011) szerint a mese élet és halál, gyűlölet és szeretet olyan valóságos képeit tárja fel, amelyekről a gyermekkel más módon nem tudnának beszélni.

A mese kezdete szándékosan azt szimbolizálja, hogy elhagyjuk a hétköznapi valóság konkrét világát. A helyszín vagy az idő nincs meghatározott térhez vagy időhöz kötve. A mese különös, mivel a csodák világában tett utazás végén a gyermeket visszavezeti a valóságba. A gyermek mesehallgatás során nemcsak a mesélőre, hanem befelé is figyel, lelki szemei előtt megelevenedik a történet. Saját vágyainak megfelelően fantáziaképet

alkot. Ilyenkor a gyermek nagyon intenzív belső munkát végez. Ez segíti őt a nap folyamát felgyűlt feszültségek, negatív érzések feldolgozásában (Kádár, 2012b).

Bruno Bettelheim (1975) szerint nagyjából öt éves kor után a mesék igazán fontossá válnak. A gyermek rendkívül nehezen tud rendet teremteni a valóságban szerzett tapasztalatai között. Ha ezek az élmények összekeverednek belső élményeivel, segítség nélkül képtelen szétválasztani azokat. A gyermek belső világában a maga erejéből nem tud rendet teremteni, és nem is érti őket, azonban a mesealakok segítségével ellenőrizhető módon externalizálja lelki folyamatait.

Az ember a feszültségeket, indulatokat, vágyakat, szorongásokat a belső képteremtő tevékenységekben dolgozzák fel. „Ezt a tevékenységet a pszichológia elaborációnak nevezi, vagyis a pszichikus feszültségek képi feldolgozása.” (Vekerdy, 2011.87.)

Az elaborációban gyökerezik a művészi tevékenység is, mivel az alkotó kidolgozza magából a feszültséget. A belső képalkotás gyógyító hatású. Az elaborációs képesség gyermekkorban alakul ki. A belső képkészítés úgy történik, hogy a gyermek a látott, hallott és érzékelt dolgokat rögzíti, majd ezeket pozitív vagy negatív érzelmekkel látja el. A mese képekre és szimbólumokra fordítja le a világot, vagyis ezáltal lehetővé teszi a tudattalan feszültségek levezetését. (Kádár, 2012b)

Bettelheim (1975) úgy fogalmaz, hogy a mesék példát mutatnak ahhoz, hogy hogyan testesítheti meg a romboló vágyakat az egyik szereplő, hogyan szerezheti meg az óhajtott kielégülést a pillanatnyi szükségleteinek megfelelően. A gyermek a belső képek alkotása által lehetőséget kap a mese cselekményén keresztül a szorongások feldolgozására. Ha a gyermekben minden vágyálma alakot ölthet, akkor a gyermek végre megkezdheti a rendcsinálást belső ellentmondásai világában. Ha egyszer elkezdte, egyre kevésbé ragadja magával a káosz.

A képzelet nemcsak a mesében, hanem a rajzolásban, az építő, mozgásos és szimbolikus játékokban is nagyon fontos szerepet játszik. A képzeletet nem az értelem, hanem az érzelem irányítja. Működéséhez a gyermek számos emlékképére, tapasztalataira és átélt élményeire van szükség, hogy ezek segítségével újabb képek jöjjenek létre. Óvodás korra az alkotó képzelet a jellemző, ebben az életkorban a gyermek fantáziája csapongó és képzeleti képek összeomlanak az ismeretek hiányossága miatt. A képzeleti működés a rajzban nyilvánul meg leginkább. A reprodukív, alkotó képzelet hat-hét éves kor után jellemző. Ekkor a gyermek már képes a valóságos tapasztalatokhoz alkalmazkodni (Kádár, 2012b).

2.4 Rajzfejlődés az óvodáskor végéig

A hároméves kor nagy fordulópont a gyermek életében. Az én-tudat kialakulása döntő változásokat hoz az egész személyiség fejlődésében. „Énnek nevezzük a lélektanban az önmagunkról való tapasztalatoknak, ismereteknek a rendszerét: a testünkről, képességeinkről, élményeinkről megőrzött tudást. Ez az egész tapasztalat- és tudásrendszer magába foglalja azt a cselekvéseinkben lappangó, lassan kialakuló tudást, hogy ami velem történik, annak én vagyok az alanya, azt én élem át.” (Mérei-V.Binét, 2006. 61.) A gyermeklélektan a gyermekrajzokat főként abból a szempontból elemezték, hogy miként jut kifejezésre a képzeletalkotásnak, a világról való ismeretek feldolgozásának fejlődése. A gyermek általában 2 - 2 és ½ éves korára már a ceruzát meg tudja fogni, és fölfedezi, hogy az nyomot tud hagyni a papíron. A mozgás a mozdulat az ami örömet szerez neki. A gyermek nem alkalmazkodik a papír méretéhez, kusza vonalai kifutnak a keretből. Ezt nevezhetjük a rajzolás előfokának. További fejlődésnek tekinthető az a változás, mikor a gyermek, rajzolás közben alkalmazkodik a papír szabta határhoz. A funkcióöröm vezérli. Ezen a fokon a firkák még nem az ábrázolás eszközei. A gyermek ezeknek a kész firkáknak jelentést csak a környezet kérdései nyomán tud adni. Lassanként hozzászokik, hogy a firkáláshoz jelentés is tartozik, és már rajzolás közben is mondogatja, mit rajzol, ez azonban még nem a valóság ábrázolásának az igényét fejezi ki. Az ábrázolási szándék hároméves kor körül jelenik meg. Kezdetben tagolatlan egészet lát és él meg, de lerajzolni azt, amit lát csak részletről részletre tudná. A gyermek szemléletében, önálló egész az, a mit mi részletnek látunk. Ezt nevezik szinkretikus látásmódnak. E szakasz jellegzetességét a gyermekrajzok sokáig megőrzik. Az ötödik életévben a gyermek már leküzdötte az alapvető technikai nehézségeket, növekszik a valósághű ábrázolás igénye. Sokáig az határozza meg ábrázolását, hogy mit tud az adott dologról, vagyis a szemlélet alá van rendelve az ismereteknek.

A gyermekek rajzai egy előre látható fejlődési útvonalat követnek. Burt, Goodenough, Lowenfeld, Piaget, és sokan mások megfigyelték a gyermeki művészet szakaszosságát és sorra bontakoztak ki a gyermekek művészi fejlődésének elméletei. A művészi fejlődés ezen állomásai egyetemesnek tűnnek. A rajzok megértésében alapvető fontosságú a gyerekek fejlődési szakaszának megfelelő ismerete. A kutatók a 19-20. század körül kezdtek el érdeklődni mélyebben a művészi kifejezéssel, és majd csak később határozták meg a gyerekeknél észrevehető fejlődési szakaszokat. (Feuer, 2000) A gyerekek az óvodáskor előtt a művészi fejlődés három szakaszán mennek keresztül.

1.Firka szakasz: Rendszertelenül húzott vonalak és később egymást metsző firkák, körkörös alakzatok.

2.Sematikus szakasz: a gyermek emberalakokat, tárgyakat és környezetet ábrázoló sémákat dolgoz ki.

3. Naturalisztikus szakasz: a rajzon már elasztikusabb, valósághű részletek szerepelnek.

Molnár V. József (1998) szerint a kisgyermek első firkáiban a teremtet világ egymást kiegészítő és feltételező kettőssége van jelen. A világosság (férfi), a sötétség (nő), a nappal és az éjszaka, a fent és lent, a száraz és a nedves az egymásra rímelő kettősségek rendszere. Feuer Mária (2000) Burt tanulmányára hivatkozik, miszerint a gyerekek két-három évesen kezdenek el firkákat rajzolni. Négy éves korra az egyszerű ember- és állatfigurák alapformái jellemzőek. Öt, hat éves korra képesek lerajzolni a környezetükben látott formákat, végül hét-tizenegy éves korukra alakul ki, hogy reálisan ábrázoljanak tárgyakat és figurákat (térbeli mélység, mozgás és természetes színek érzékeltetésével).

A tulajdonképpeni firka szakasz kb. 18 hónapos kortól kezdődik és hároméves korig tart. C.A. Malchiodi (1998) szerint a firkálás és más korai rajzolási tevékenység elsősorban kinezteziás élményekhez, illetve vizuális és motoros aktivitás közötti koordináció gyakorlásához fűződik. Nagy segítséget jelent a rajzvizsgálatok során, ha ismerjük a Piaget-féle intellektuális fejlődés felosztását, mivel felosztásai szorosan összefüggenek a kognitív fejlődéssel. Piaget (1978) szerint a kreatív fejlődés ezen fázisa a kognitív gyarapodás síkján a szenzomotoros szakasz második felének és a műveleti gondolkodás kezdetének figyelhető meg. A gyermek ebben az időszakban kinezteziásan gondolkodik, megindul a szem-kéz koordináció fejlődése, elkezd mászni, járni, szaladni. Innen indul ki a lassú fejlődés a cselekvés decentrációja. E koordináció eredményéből fakad a tárgy téri és idői állandóságának, a tárgykonstanciának a kezdete. Ezt a változást nevezi Piaget az emberré válás kopernikuszi fordulatanak. A célirányos viselkedés fokozatosan fejlődik, a gyermek sokszor imitálja a körülötte zajló beszédet és a körülötte lévők tevékenységét

A firkarajzok öntörvényűen születnek, még a nem szándékolt közlés bonyolult szabályai szerint keletkeznek. Ilyenkor a még a motoros elem dominál, és belső indítatásból születnek. A 8-10-12 hónapos gyermek első firkái az utánzásból származnak. Ugyanis ebben a korszakban intenzívebben figyeli meg a környezetét, majd azt utánózni is próbálja és pozitív visszajelzés hatására megerősíti a produkált cselekvést, amely újabb utánzásra készíteti a gyermeket (Feuer, 2000). E periódusban figyelhető meg az értelmi működés

első, viszonylag stabil egyensúlya, az érzékszervi-mozgásos fejlődés eredménye: a dolgok, történések jelentést hordoznak. Ez teszi lehetővé az utánzás interiorizációját.

Számos elmélet létezik a firkák jelentéséről, nagyrészt azért, mert nehéz jelentéssel felruházni őket. A gyermek firkarajza jelentéstelen vonalhalmaznak tűnik a felnőtt számára, azonban a fejlődés megfigyelhető az önkifejezés készségében, a nyelvben és a gesztusokban. „A firkák a gyermek ráébredései arra, hogy a papíron látható vonalak és alakok képviselhetnek tárgyakat a környezetükben.”(C.A.Malchiodi,1998. 55.) Ebben a korban a reprezentációs jegyek vagy szimbólumok létrehozása nem szándékos eredetű, a szín tudatos használata sem nagyon jellemző. Ez a szakasz nagymértékben befolyásolja a gyermeki kreativitás fejlődését. Az első lendületes vonalak után megjelenik bizonyos görcsösség a firkákban, vésni kezdi a papírt, jelezve az akarat betörését az új cselekvési formába, majd a cselekvés folyamatosan finomodik.

A grafikus fejlődés szorosan összefügg a gyermeki személyiségfejlődéssel. A gyermek kezdetleges szinten rövid ideig képessé válik az egocentrizmusán, az önmagán való uralkodásra és külvilághoz való alkalmazkodásra. Kellog szerint a motívumszakaszt a formaszakasz követi. Két-három év között a gyermek elkezd másképpen használni a papír terét, ugyanis felismerte annak határait. A firkarajzok megfigyelésénél fontos figyelembe venni a gyermek korlátozott idejű figyelemmel rendelkezik, és a motoros készségeik is korlátozottak. Ugrásszerű fejlődés következik be, mivel az irányítatlan firkákból, krumpliszerű alakzathoz egyvonalas hosszúkás nyúlványág ágazik ki, amely lehet az első emberrajz. A diagramok rajzolása idején még nem ad címet firkáinak. A formaszakasz második lépcsőfokán kombinátumok alakulnak ki, mikor több alapformát összekapcsol a gyermek. Ekkor a valóság bizonyos mozzanatait, elemei elkezdenek a firkákba fokozatosan beleszűrődni. Általában kellemes, egyszerű, tiszta vonalú összhatás keletkezik. A gyermekek a kombinátumok rajzolása idején kezdenek el címet adni ábrázolásainak. A véletlen produktumban hasonlóságot kezd el felismerni az ábrája és a valóság között. Néha mesét is mond a firkához. A mágikus világszemlélet a fantáziára, a gondolkodásra és a rajzi kifejezésre egyaránt rányomja bélyegét. Három éves korra már szívesen rajzol járművet, amely általában egy viszonylag nagyobb körvonalon belül és kívül számtalan körfirka. Ábrázolásaiban rendszerint az egészből indul ki és halad a részletek felé. Rajzolását belső szemléleti kép irányítja. A harmadik életév végéig a gyermekrajzok szinte kizárólag firkából és firkaelemekből állnak, majd négy éves kortól azonban megkezdődik az ábrázoló tevékenység. Ez a fejlődési állomás a négy-öt éves kor jellemzője, lezárja a firkakorszakot és megnyitja az alakábrázolás szakaszát. A diagramokból, kombinátumokból bonyolultabb szerveződésű formák alakulnak ki, ezeket nevezhetjük aggregátumoknak,

amik előképei a leendő ábráknak, amelyek kifejezett ábraszerű elemek sokaságát tartalmazzák. (Feuer, 2000)

Három éves korra megmerevednek a firkaformák, mely magában hordja egy merőben új ábrázolásmód potenciális lehetőségét. Fejlődéslélektani szempontból nem véletlen, hogy a zárt firka biztos rajzi kivitelezése egybeesik az én-tudat kibontakozásával. A zárt firka a környezettől való egyedi különbözőséget, a különállóságot jeleníti meg, amely a gyermek hatalmas belső élménye. A megtett mozgás emléke újabb mozgást hív elő, így a firka dinamikus sztereotípiába merevedik. A sémák kialakulásának előnye bizonyos mikromozgások-sorok készség szintű begyakorlása. Ez teszi lehetővé, hogy a rajzoló figyelmét ne kösse le teljesen a kivitelezés bonyolultsága. A mozgás korábbi nagy érzelmi feszültsége lecsökken, ezzel párhuzamosan a rajzolás funkcióöröme lassan gyengül. (Feuer, 2000)

Az óvodás korú gyerekek szabadon szeretnek rajzolni. Rajzaikra jellemző a vázlatosság, a merev figurák, mozdulatlanság, többnyire kidolgozatlanok, és igen gyors tempóban készülnek el egy-egy képpel, s máris újabb rajzba kezdenek. A 4-5-6 éves gyermek sémarajzai azáltal válnak számunkra elevenné és egyedivé, hogy fantáziaszinten a sémákba sok mindent belelát. Az egyszerűen kivitelezett rajzhoz dús belső fantáziaszövevény csatlakozik. A rajzokhoz tehát bonyolult és érzelmekben gazdag belső fantáziakör tartozik. A negyedik életévtől a gyermek túlnyomó többségének rajza már felismerhető alakokat tartalmaz. A lányok ebben az életszakaszban magasabb rajzi teljesítményt nyújtanak, mint a fiúk. Mivel mindent lehetségesnek tartanak és még elevenen él bennük a mágikus világszemlélet, ezért rajzaikon olyan tulajdonságokat vesznek fel a tárgyak, jelenségek, amelyek a realitással nem egyeztethetők össze. Azt a globális egységet, amit a külvilágból felfog, még nem képes rajzaiban visszaadni. A percepció tehát ilyen módon szinkretikus és globális. Négyévesek emberrajzainak főbb jegyei a fej, szem, láb, törzs, kar, orr megrajzolása. Törekednek a törzs arányosságára. A lányoknál az arcrészletek jelzése fordul elő gyakrabban, a fiúnál a törzsarány és a végtagok csatlakozása köti leginkább le a rajzolót. Képeiken többnyire alakokat sorakoztatnak egymás mellé, melyek cselekvést nem érzékeltetnek. (Feuer, 2000)

Ötödik életévben a gyermek már leküzdötte az alapvető technikai nehézségeket, s a juxtapozíciós szemléleti módon is túljutott. Növekszik a valósághű ábrázolás igénye (Mérei F, V. Binét Á. 2006). Ötéves korra a grafikusan letisztult sémák és ezekhez kapcsolódó jelentések szilárdakká válnak. A sémák tehát egy-egy alak általánosításai, ahol minden új funkciót bizonyos szabályossággal ismétel a gyermek. A sémarajzok alapelemei: a kör, a négyzet, a háromszög és az elliptoid alakzatok. Ábrázolásmódját

sokáig az határozza meg, hogy mit tud a dolgokról. Ábrázolásuk ideovizuális, képzetvezérlésű. Az ötéves kor emberrajzának legfőbb jegyei a négyévesek teljesítményén túlmenő. Lányoknál leginkább a haj ábrázolása és a vonalak pontos csatlakoztatása, míg a fiúknál leggyakrabban a fej és a törzs arányosítása és a ruha megrajzolása fordul elő (Feuer, 2000).

Hatéves korban előtérbe kerül a realitás, a valószerűbbhez való ragaszkodás. Megjelennek a díszítés előjelei, melyek gyakran ritmusosan ismétlődnek a rajzokon. A hetedik életévtől a gyermeket egyre jobban foglalkoztatja a realitás, de a fantázia és a realitás között mozog. Érzelmek indulatok bolydulnak fel a gyermekben, ez háttérbe szorítja az intellektuális kontrollt, s csökkenthet a rajz általános esztétikuma. A rajzoknál gyakorivá válik az átlátszóság, transzparencia (C.A.Malchiodi,1998).

Miklós Zsuzsanna (2008) kutatása szerint a gyerekek ábrázolás közben rengeteg formát és szimbólumot rajzolnak le, amelyeknek fejlődése lépésről lépésre követhető. A szimbólum sűrítésben, absztrakcióban tükrözi a belső érzelmeket és a külső világot. A rajzokon látható tartalmak az egyszerűtől a bonyolultig, a konkrétól az elvontig változhatnak, melyek sokféleképpen értelmezhetők. A rajzolás olyan speciálisan emberi sajátos tevékenység, amelyben anatómiai, fejlődési és individuális összetevők együttesen vannak jelen. A gyerekek személyesen átélt élményei, vagy egyszerűen csak utánpótlási kedve szintén előidézője lehet a szebbnél szebb alkotásoknak.

2.5 Az óvodás korú gyermek személyiségének vizsgálati lehetősége

A gyerekek belső érzelmi világának a megismerésére jó lehetőséget nyújtanak a projektív eljárások. A projekció eredeti értelemben az elfojtott tartalmak tudattalan kivetítése, amelyet a projektív rajzvizsgálatokban tágabb értelemben használnak. A klasszikus projekció fogalma Freudtól ered, aki szerint a tudattalan impulzusok, érzések, gondolatok, attitűdök másoknak tulajdonítása védelemül szolgál a tudattalan késztetésekkel szemben, és az ösztönfeszültség csökkenéséhez vezet. Akkor kerül rá sor, amikor a belső ingerek intenzitásuk miatt túlságosan kínozóvá válnak. Ezzel a mechanizmussal a személy a felelősséget, az önértékelését védi. Freud egy másik értelemben is ír a projekcióról. Abban az esetben egy bizonyos érzéklet okát nem magunkban keressük, hanem kívülre vetítjük. A projektív rajz kifejezést Vass Zoltán (2006) úgy értelmezi, hogy a rajz instrukció keretein belül szabadon, irányítás nélkül készül. A rajzoló azt és úgy rajzolhatja meg, amit és ahogy akar. A strukturálatlan helyzet célja, hogy a vizsgált személy maximális szabadságot kapjon önmaga kifejezéséhez. A projektív rajzok máshogy működnek, ugyanis nem fognak

egyértelmű konkrétumot jelenteni, cserébe viszont elárul sok más jellemzőt a vizsgált személyről. Olyan utat nyit a személyiség mélyebb szintjeire, amely képes megmutatni a legmélyebb, legbelső, legalapvetőbb rétegeket is. Régóta foglalkoztatja a kutatókat a kérdés, hogyan jelenik meg a rajzoló agressziója a projektív rajzokban. Már a projektív rajzok „aranykorában”, az ötvenes évek környékén foglalkoztak ezzel a témakörrel.

2.5.1 Meserajz-elemzés módszere

Tóth Béla 1957-ben végzett meserajz-módszer kutatása kimutatta, hogy a 6-8 éves gyerekek a neki érdekes, rá mélyebb benyomást tett mozzanatokot ragadja ki a meséből. Igyekeznek úgy lerajzolni a részleteket, hogy azok minél többet elmondjanak a mese szereplőiről. A mesebeli környezetről is sok mindent papírra vet a gyermek, amely szintén érdekli, hiszen ebben játszódnak le a számára érdekes és tanulságos események. A meserajz nemcsak az élményt s annak a gyermekre nézve fontos mozzanatait rögzíti, hanem az ábrázolt mese számos motívuma is felszínre kerül általa. Ezekből megismerhetjük a gyermeknek a mesevilágról és valóságról alkotott elképzeléseiket. A meserajz-módszer előnye, hogy arra készíti a gyermeket, ábrázolja a szereplők környezetét és színterét is. A növényvilág motívumait elemezve megismerhetjük annak a természeti környezetnek egy részét, amely a mese szereplőit a gyermek fantáziájában körülveszi, s valamilyen módon segíti a tartalom differenciáltabb megjelenítését. A motívumok nagy számban a rajzi ábrázolás keretét alkotják. Pszichológiai szempontból felvilágosítást nyújtanak arról, hogyan fonódik össze a gyermek a meseélményével.

2.5.2 A gyermekrajzok esztétikuma

A gyermekek számára az alkotás folyamata sokféle élményt kapcsol össze. A vonalak, alakok, színek kiválasztása, formálása és elrendezése készíti a gyermeket, hogy közvetítsen valamilyen gondolatot, eseményt, érzést. Mivel annyi különböző élményt vegyít a gyermek a rajzba, hogy kreatív munkájának egyszerű magyarázata nem mindig lehetséges. Amikor szépnek, derűsnek, harmonikusnak mondjuk a gyerekrajzokat, rendszerint nem általában, hanem bizonyos típusú rajzokra gondolunk. Ezek a rajzok legtöbbször meghatározott korcsoportba sorolható, nagy óvodások, kisiskolások, 5-7 éves gyerekek készítették. Az ideovizuális ábrázolás időszakában (5-8. életévben) készült rajzok gyakran kelthetik bennünk az esztétikum élményét. Azokat a rajzokat éljük meg esztétikusnak, amelyekben a gyermek úgy fejezi ki a dolgokról való tudását, hogy a

begyakorolt sablonok nem korlátozzák. Ezt az érzést elsősorban az ábrázolás spontaneitása váltja ki bennünk. A színek nyújtotta öröm a rajzolás hevében fontosabbá válhat a valóság másolásánál. Innen az élénk, esetleg szokatlan színezés. A gyermeket a valósághű ábrázolásnak az igénye vezérli, de ugyanakkor belső mintát követ, amely hangulatilag és érzelmileg színezve adja vissza a valóságot. A szokatlan színezés, zsúfoltság, díszítettség, aránytalanság kifejezhet vágyódást, tapadást, iszonyodást, szorongást, agressziót, szeretet, mindenesetre emóciókat. Ezek mind esztétikussá teszik a gyermekrajzot. (Gerő, 2003)

Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes *Gyermeklelektan* című (2006) könyvükben úgy fogalmaznak, hogy az ideovizuális ábrázolás élményvezérlésű belső mintákat követ. Heterogén ismereteket, benyomásokat sűrít, ezért a valóságban nem létező dolgokat valóságosság tudatával vetíti rá az alkotásra. A gyermek még képtelen arra, hogy egy történetet vagy magyarázatot teljes összefüggő egészként adjon elő, ezért azt sokszor töredékében és összefüggéstelen állítások halmazaként mutatja be. Ez a sajátosság a gyermek rajzaiban is megnyilvánul.

Gerő Zsuzsa (2003) szerint, amikor a környezet behatására a gyermek egyenes reakcióval, cselekvéssel valamilyen okból nem válaszol, az élményt minden érzelmi-indulati feszültségével tovább hordozza magában. Ennek az élményfeszültségnek az elvezetésére jelenhet meg a kifejezés szükségessége. A grafikus kifejezés a játéktól és beszélgetéstől lényegesen eltér. Az élményfeszültségét formába kell átfordítani.

2.6 Szakirodalmi kutatómunka összegzése

Kisgyermekkorban a gyerekek viszonylag keveset értenek a körülöttük lévő világból, kevésbé képesek arra hatással lenni, ezért szükségük van a felnőttek vagy nagyobb testvéreik segítségére. A gyermek a kicsiség és gyengeség érzését, a vágyakkal teli mágikus gondolkodással győzi le. Az életnek ez a szakasza saját gondolkodásmódjánál, érzelmeinél és viselkedésénél fogva elkülönül. Ebben a korban jellemző a mágikus gondolkodásmód, melyben a gyermek azt hiszi, hogy a dolgok és a jelenségek között varázslatos oksági viszony van. A gyermeki gondolkodás anyagát elsősorban a konkrét élmények és az észlelt, megtapasztalt jelenségek biztosítják. A mese, ugyanúgy ahogy a játék is, elválaszthatatlanul hozzátartozik a gyerekek mindennapi életéhez. A mese az egyetlen irodalmi műfaj, amely utat mutat a gyermeknek, hogyan fedezze fel identitását, hogyan találja meg helyét az életben. A mesék a gyermek bimbózó énjéhez szólnak, bátorítják fejlődésében, és ugyanakkor enyhítenek a tudatelőtt és tudattalan feszültségeken. Minden hasonlat, allegória, képi kifejezés, szemléletes nyelvi jelölő,

depiktív módon teszi közölhetővé a belső képet. A mesehallgatás során átélhetővé válnak a személyiség legmélyebb rétegei, és lehetőség teremődik az egyik legnehezebb kérdés megválaszolására: Ki vagyok én? A mese képekre és szimbólumokra fordítja le a világot, ez által lehetővé teszi a tudattalan feszültségek levezetését. A gyermekekkel szimbolikus formában lehet a legjobban közölni, hogyan birkózzanak meg az élet adta nehézségekkel, ugyanis ez a harc elválaszthatatlanul hozzátartozik az emberi léthez. A mese élet és halál, gyűlölet és szeretet olyan valóságos képeit tárja fel, amelyekről a gyermekkel más módon nem tudnánk beszélni. Az ember a feszültségeket, indulatokat, vágyakat, szorongásokat a belső képteremtő tevékenységekben dolgozzák fel. Ezt a tevékenységet a pszichológia elaborációnak nevezi, vagyis „a pszichikus feszültségek képi feldolgozása”. Ebben a folyamatban gyökerezik a művészi tevékenység is, mivel az alkotó kidolgozza magából a feszültséget. Átaluk megismerhetünk olyan bennük zajló belső folyamatokat is, melyeket szavakba nem tudnak, vagy nem mernek önteni. Olyan tudatalatti tartalmakat hozhatnak elő, amiket még nem tudott feldolgozni a gyermek.

TDK dolgozatomban arra vállalkoztam, hogy a célirányos szakirodalmi elméleti megalapozás után egy olyan meséhez kértem az óvodás gyerekektől rajzokat, amely által jó lehetőség adódik a pszichológiai életkori sajátosságokból eredő megfigyelésekre, a gyerekek meséhez való azonosulásának tetten érésére, és a meghatározott elemzési szempontok mentén történő összehasonlításokra.

3.A meserajz-vizsgálat elemzésének bemutatása

Az empirikus kutatásban arra vállalkoztam, hogy meserajz-módszerrel feltárom az óvodások érzelmi azonosulásait. Rajzokat kértem a gyerekektől *A kismalac és a farkasok* című mese elmondását követően. Majd ezeket a rajzokat meghatározott szempontok alapján elemeztem. A választott eljárás jól igazodik a gyerekek életkori igényéhez és jó lehetőséget ad különböző összehasonlító elemzések elvégzésére.

3.1 A vizsgálat körülményei

A vizsgálat időpontja: A rajzok felvételére téli időszakban került sor, 2014 januárjában.

A vizsgálat menete: A vizsgálatot négy csoportban végeztem el a győri Apor Vilmos Katolikus Óvodában. 80, 4-7 éves gyerek vett részt a vizsgálatban

A kiválasztott mesét 4 délelőtt folyamán meséltem el, külön-külön a csoportokban. A mese elmondásának kezdete előtt előre kikészítettem az asztalokra a színes ceruzákat, a rajzlapokat csak akkor osztottam ki a gyerekeknek, amikor a mese után az asztalnál elfoglalták a helyüket. Az általam választott és elmondott mese *A kismalac és farkas* című magyar népmese volt.

A vizsgálat alatti instrukció: A papírlapot a kezükbe adtam, így a lap elforgatásának a lehetőségét is megadtam a gyerekeknek. A mese elmondása után instrukcióul azt közöltem a gyerekekkel, hogy rajzolják le azt a képet, amit a mesehallgatás közben láttak a fejükben. A gyerekeknek annyi időt hagytam a rajzolásra, míg azokat teljesen be nem fejezték. Miután végeztek egyesével odajöttek hozzám. Azoknál a rajzoknál, ahol nem volt egyértelmű mit rajzoltak egy pár szóval elmondattam mit ábrázol a rajzuk. A vizsgálat elvégzése után minden rajz hátuljára felírtam a gyerekek nemét, életkorát (év, hónap). Az összegyűjtött rajzok tartalmát, a motívumokat statisztikai számítással elemeztem.

3.2 Elemzési szempontok

Vass Zoltán (2006) által meghatározott szempontokat figyelembe véve került sor a kiválasztásukra, mivel úgy vélem, hogy ezek a szempontok megfelelő lehetőséget adnak az összehasonlító elemzéshez.

1. A tartalmak meghatározása és összesítése.
2. A motívumbeli eltérések vizsgálata, a fiúk és lányok rajzainak összehasonlítása.
3. A rajzok meleg érzelmi-hangulati tónusbeli megvizsgálása.
4. A félelem teli vagy feszült hangulati tónus és a negatív-, nyugtalan érzelmi tónus vizsgálata.
5. Színek használata a gyermekrajzokon

3.3 Hipotézisek

Az alkalmazott mese lehetőséget ad a gyerekek belső érzelmi azonosulására és az érzelmek felszínre hozására. A mese központi konfliktusa, annak megoldása találkozási pontot jelent a gyerekek számára. A meséről készült rajzokban megjelenő tartalmak, motívumok alapján összehasonlítások végezhetők.

H1: Feltételezem, hogy a mese központi konfliktus helyzetének megoldása úgy jelenik meg a rajzokon, hogy a gyerekek a kismalaccal azonosulva felülkerekednek a farkason, azt legyőzve, a farkast pórul járva ábrázolják a rajzok.

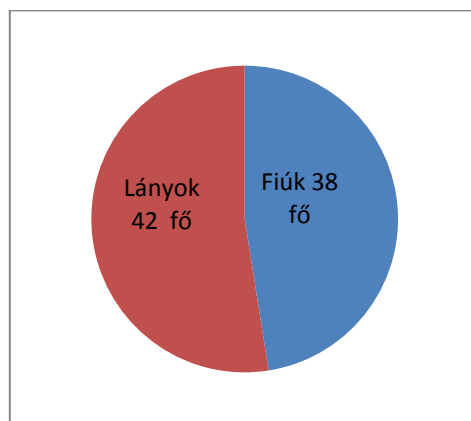
H2: Feltételezem, hogy különbség lesz a lányok és a fiúk rajzainak tartalmaiban, elkülöníthetők lesznek lányos és fiús szimbólumok.

H3: Azt is feltételezem, hogy a fiúk agressziójának a kifejezése tartalomban és rajzolási kivitelezésben eltérést mutat.

H4: Végül azt feltételeztem, hogy a lányok az agressziót rejtett formában jelenítik meg, ami a tartalmakban és a kivitelezésben is kifejeződik.

3.4 Vizsgálati minta bemutatása

Vizsgálatomat 80 középső csoportos és annál idősebb óvodás korú gyermekken végeztem el, tehát a betöltött életkoruk 4-7 év volt. 38 fiúval és 42 lánnyal (1. ábra)

1.ábra: A vizsgálatban részt vett fiúk és lányok aránya

3.5. Az eredmények részletezése

3.5.1 Konfliktushelyzet megoldásának megjelenítése

Első hipotézisem szerint azt feltételezem, hogy a mese központi konfliktus helyzetének megoldása úgy jelenik meg a rajzokon, hogy a gyermek a kismalaccal azonosulva felülemelkednek a farkason, azt legyőzve, a farkast pórul járva ábrázolják a rajzukon.

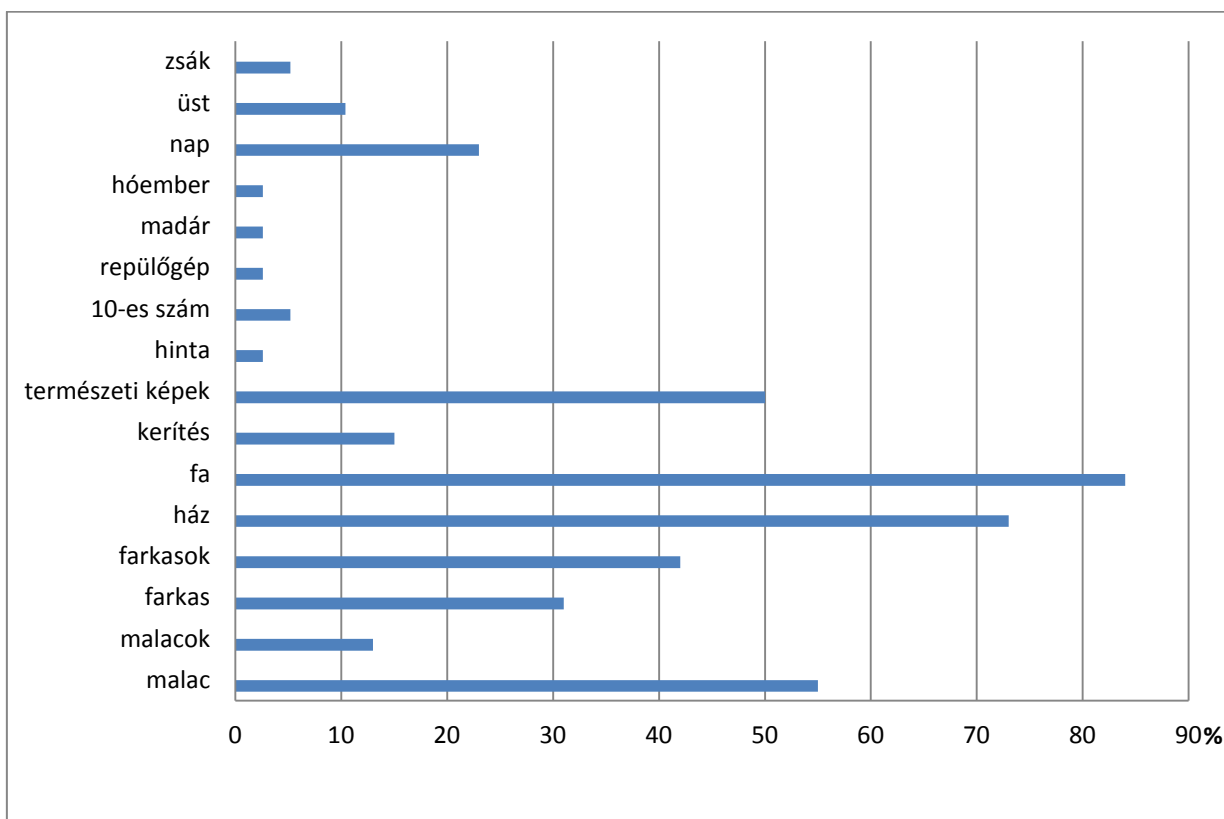
A lányok rajzain 45%-ban (19 rajz esetében) megfigyelhető, hogy a mese azon jelenetét rajzolták le, amelyben a malac a magas fa tetején ül, alatta sorakoznak a farkasok és legalul (többségben, nagyságban és színben is kiemelve) a pórul járt, leforrázott farkas látható (6.melléklet). 14%-ban (6 rajz) a kismalacot (többségében rózsaszínnel és nagyobbra) kiemelve, abban a helyzetben rajzolják le, amikor a házban tartózkodik és forr az üstben a víz, vagy már a farkas benne van a zsákban.

A fiúk esetében 45%-ban (17 rajz esetében) jelenik meg, hogy a győzedelmeskedő malac a fa tetején ül, a farkasok alján pedig a leforrázott farkas látható. 26%-ban (10 rajz) a malac a házban jelenik meg furfangosan meleg vizet forralva (3.melléklet), míg a farkas a házon kívül van (többnyire sötét színre kifestve).

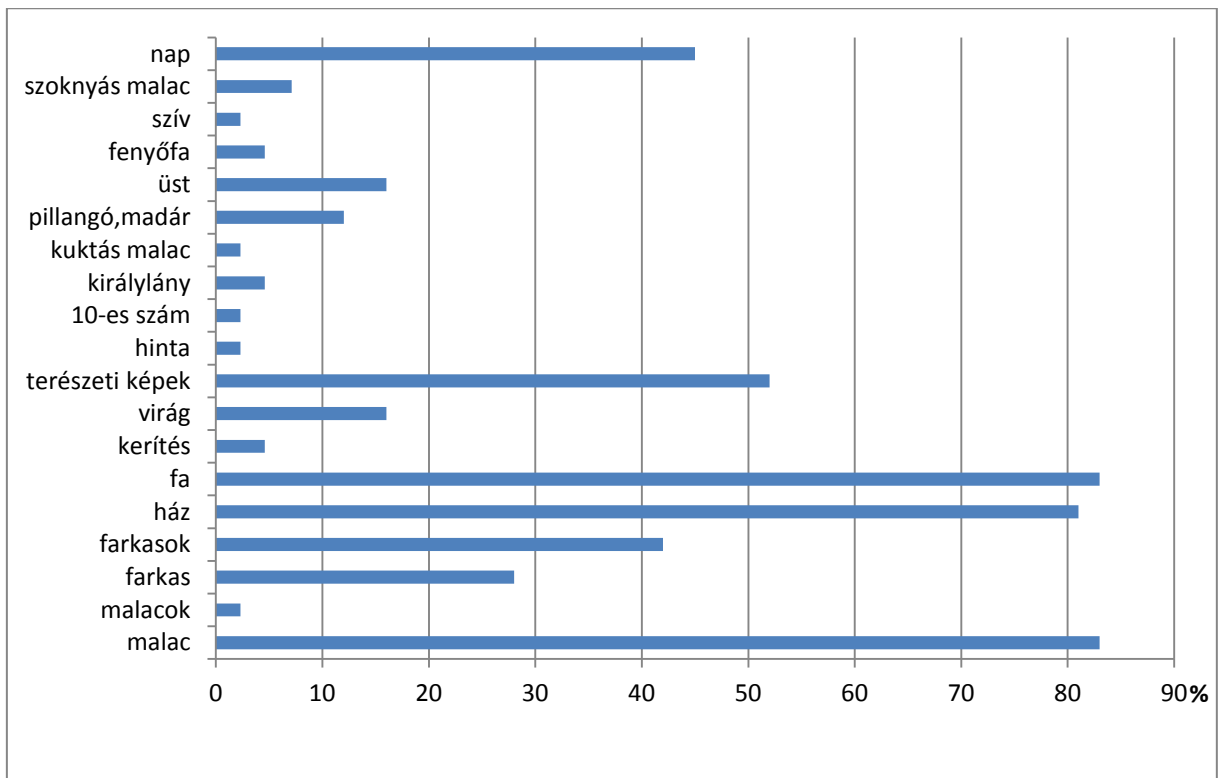
Összegezve a gyerekek 65%-ban úgy jelenítik meg a mese központi konfliktushelyzetének megoldását, hogy a kismalaccal azonosulva felülkerekednek a farkason.

3.5.2 Motívumbeli eltérések és hasonlóságok

Fő hipotézisem szerint a rajzok között észrevehetőek a motívumbeli eltérések a lányok és a fiúk között. Vizsgálatom százalékos eredményekben kimutatja, hogy a leggyakrabban használt motívumok a fiúknál első között a fa, majd ezt követi a ház, a malac és a farkasok. A fiúk rajzainak 50%-nál megfigyelhetőek a természeti képek, pl szél, hó, felhő; 15%-ban megjelenik a kerítés; a mesebeli 10-es szám 5,2%-ban. (2. ábra)

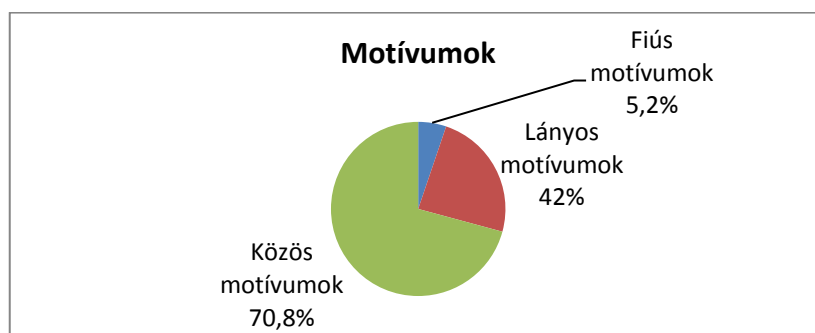
2.ábra: A fiús motívumok százalékban való megjelenése

3. ábra: A lányos motívumok százalékos aránya

A 42 óvodás lány rajzának motívumbeli jellemzőit is megvizsgáltam. A lányoknál leggyakrabban előforduló motívum a fa volt, majd ezt követte a kismalac, a ház, a természeti képek, a nap megjelenítése. A lányok rajzain továbbá jellemző motívum a virág, a madarak pillangók, de sok helyen megjelent a malac ruházata vagy épp az forró üst is. (3. ábra)

A nemek közti motívumbeli különbségek a százalékok eltérésében megmutatkozik. A fiúk rajzainak 5,2%-án jelennek meg olyan motívumok, amelyek a lányoknál nem, például: repülő, hóember. A lányok rajzának 24% azonban észrevehető, hogy olyan motívumokat rajzoltak rajzaikba, melyek lányos elemeket tartalmaznak és a fiúk nem ábrázolják őket.

4. ábra: Nemek közti motívumbeli különbségek vizsgálata

5.kép: Júlia (5év, 6hónap)

6.kép: Kristóf (6 éves)

3.5.3 Farkas/ok, malac/ok ábrázolásának arányai

A lányok rajzát megvizsgálva, 28%-uk egy farkast ábrázol, 42%-uk többet, és 83%-uk egy malacot rajzol a rajzlapra. A fiúk esetében 31% csak egy farkast, míg 42% több farkast rajzolt a képre, és 55%-ban egy malacot rajzoltak a képükre. Ebből következtetve a lányok rajzaiban 28%-al többször jelenik meg a malac ábrázolása, mint a fiúknál, viszont mindkét nem ugyanannyi arányban rajzolt több farkast a papírlapra. A három malac motívum a lányoknál és a fiúknál is megjelenik, 2,3%-ban a lányoknál, 13%-ban a fiúknál is. Ennek oka lehet, a korábban színházi előadáson látott Három kismalac és a farkas előadás élménybeli megtapadása. A rajzokból levonható, hogy a gyerekek egyes motívumok között nem jellemző az alakbeli ábrázolás eltérése, hanem leginkább szín szerint tesznek különbséget. Például a farkas és a malac sok esetben azonos alakúak (nemtől eltekintve), de más-más színűek, ezért különbözőnek mondhatjuk őket.

3.5.4 Leggyakrabban használt közös motívumok

A fiúknál a leggyakrabban használt motívum a fa volt, 84%-ban, majd ezt követte a ház 73%-ban, majd a malac 55%-ban. A lányok leggyakrabban használt motívuma szintén a fa volt 83%-ban, de ugyanennyi százalékban jelent meg a malac is a rajzokon, majd 81%-ban jelent meg a ház motívum. Mindegyik nem rajzán megfigyelhető a kerítés rajzolása, mely a fiúknál több arányban található (15%), mint a lányoknál (4,6%). Közös motívumként említhető a hinta, és Nap. Fiúknál 5,2%-ban, a lányoknál 2,3%-ban megjelenik a 10-es

szám a házakon. Ebből azt a következtetést vonom le, hogy a mesében szereplő farkasok 10-es számát ragadhatták ki. A százalékok bebizonyítják, hogy a leggyakrabban használt közös motívum a ház volt.

3.5.5 Rajzok meleg-érzelmi hangulati tónusbeli vizsgálata

A lányok rajzait megvizsgálva 71%-ra (30 főre) jellemző a meleg érzelmi-hangulati tónus. Vass Zoltán (2006) kutatásaira hivatkozva a meleg érzelmi-hangulatot tükrözi a fokozott figyelmi bevonódás, a rajzba vetített boldogság, a figurák szeretetre méltó összehatása, mint empátiás minőség, a figurák összehatása, amelyek szerint uralja érzelmeit, gazdag részletezés, biztos-gyors vonalvezetés.

A megvizsgált lányrajzok között a rajzba vetített boldogság leginkább a malacok ábrázolásában figyelhető meg. 40%-ban mosolygós malacot rajzoltak a képre, majd 33%-ban mosolygós farkast. A gazdag részletezés leginkább a fa és a házrajzokban jellemző, melyeknél látszik az egyenes vonalas, differenciált talaj, a sok flexibilisen ábrázolt levél. A meleg érzelmi-hangulati tónust tükrözik a színek változatos használata is. Ezeken a

3. kép: Dóra (6 éves, 8hónap)

rajzokon megfigyelhető a cselekvés folyamata, a figurák szeretetre méltó összehatása. Különböző lányos motívumok is hozzátartoznak az esztétikus, meleg-érzelmi tónus létrejöttéhez, mint például a szív motívum, a madár, a virág, a malacok kedves ábrázolása (szoknyával, kuktával).

A megvizsgált fiúk rajzai között 26%-ban rajzoltak mosolyt az állatok arcára és ugyanekkora arányban érzékelhető a rajzok meleg-érzelmi hangulati tónusa. A rajzok színvilága sokkal gyengébb, mint a lányoké. A százalékokból levonható, hogy a lányok rajzain érzékelhető nagyobb arányban a meleg-érzelmi hangulati tónus megnyilvánulása.

3.4.6 Félelem teli vagy feszült hangulati tónus

A megvizsgált rajzok közül példának venném az 5. rajzot készítő 7 év, 4 hónapos kisfiú rajzát. Rajzára jellemző a rajzolt figura elveszettsége, mely megerősíti a bizonytalanság, feszült érzelmi tónust, amelyet közvetít a néző felé. A 6. rajzon látható egy 6 év, 8 hónapos kisfiú rajza, akinél a geometrikus formák dominánsak, és megjelenik a határozatlan vonalvezetés is, melyek könnyen keltik a hidegség benyomását. Vass Zoltánra hivatkozva ezek a merev, egyenes vonalak mellett a hidegség az agresszióban megnyilvánuló indulati feszültség expressziója is lehet.

5.rajz: Marcell (7 év, 4hónap)

6.rajz:Márk (6 év, 8 hónap)

Ugyanez a jelenség megfigyelhető 4. és 7. rajzon is (mellékletben). Vass Zoltán (2006) szerint a félelem teli érzelmi-hangulati tónus alapjelentése a szorongás. A szorongó rajzok egyik típusa az apró, gyenge, sarokba rajzolt ábra.

Százalékban való vizsgálat:

A fiúk rajzait megvizsgálva, 13%-nál jellemző a sarokba rajzolt, bizonytalan, vékony, megnyúlt vonalvezetésű rajzok. Ezek a rajzok feszült, félelem teli hangulati tónust, nyugtalanságot sugároznak. 7,8 %-nál jellemző a bizonytalan ceruzahasználat. Az arckifejezések 53%-ban üresek, ezek a rajzok közül is a farkasra a legjellemzőbb az üres arc használata. 29%-ban rajzolnak a fiúk erőteljes fogakat a farkasnak. 5,2%-ban csak a házat rajzolták le a fiúk, gyenge vonalvezetéssel, kevés színhasználattal. A lányok esetében nem jellemző a gyenge, sarokba zárt figurák rajzolása, a bizonytalan ceruzahasználat. A lányok 76%-ban a határozott vonalvezetés jellemző leginkább.

3.5.7 A negatív érzelmek: düh, vad, ijesztő, ellenséges érzelmi-hangulati tónus megjelenése a rajzokban

A megvizsgált rajzok közül példának vennék két kisfiú rajzát. A 9. számú rajzot egy 5 év, 11 hónapos kisfiú rajzolta. A képen felnagyítva látható a farka, majd mellette a fa. Az agresszió jele megnyilvánulhat az erőteljes piros szín használatában, a farkas méretének kiemelésében, a nagy lapot kitöltő formában, színezésében, a ceruza erőteljes használatában és a szálkás vonalhasználatban.

9.rajz: Zalán (5 év, 11 hónapos)

A 10. rajzot egy 6 éves kisfiú rajzolta. Rajzára a mesének azt a pillanatát ragadta ki, mikor a malac leönti a farkast forró vízzel, majd a mese végéről egy pillanatot, mikor a farkasok leestek a földre, „Ki a nyakát, ki a lábát törte.” A kisfiú a farkasokat erős, mérges fogazattal rajzolta le, egyiket piros színnel, a másikat barnával és a vér is megjelenik a farkas testrészei között.

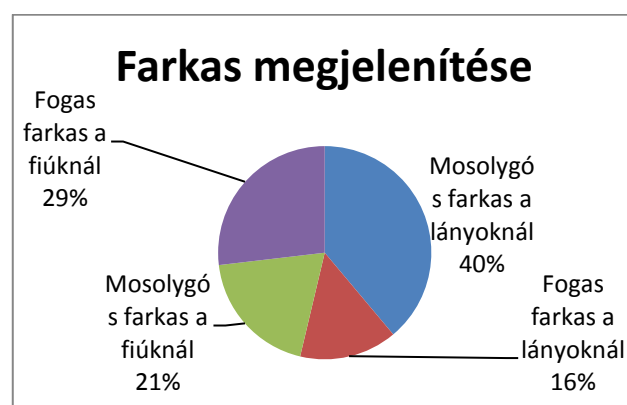

10.rajz: Boldizsár (6 év)

Azokról a rajzokról mondhatjuk el, hogy negatív érzelmet sugároznak, amelyek haragos, dühös, agresszív benyomást keltenek az nézőben. Vass Zoltán (2006) szerint a dühös érzelmi-hangulati tónus alapjelensége az agresszióban megnyilvánuló indulati feszültség. A rajzokban megfigyelhető a dühös érzelmi-hangulati tónushoz hozzájárulhat szokatlanul nagy méret is. Jellemző a sötét árnyékolás, elnagyol, kidolgozatlan vonalvezetés, hegyes éles formák, fogak, erős nyomással színezett motívumok, dühös arckifejezés motívuma. Az agresszió jellemzői, rajzi megnyilvánulásai: negatív nyomaték, nagy vagy teljes lapot betöltő formák, negatív cselekmény felnagyítása, lendületes, felületes színezés, színek megválasztása, társítása: első sorban a vörös, fekete színek; farkasok nagyobb arányban történő rajzolásában; és a fogak erőteljes hangsúlyozásában jelenik meg leginkább. Ezeknél a rajzoknál az agressziót a kép egésze, érzelmi-hangulati tónusa is sugározza. Vass Zoltánra megfogalmazta, hogy a magas érzelmi feszültségű gyermekrajzok az élmények feldolgozásának szolgálatában is állnak.

Százalékos eloszlások:

A fiúk rajzaikon 29% a fogakat erőteljesen hangsúlyozza legtöbb esetben a fekete szín erőteljes rányomásával. A mosolygós farkas 21%-ban jelenik meg náluk. A lányok 38%-nál a farkas fekete, vörös vagy barna színekkel hangsúlyozva jelenik meg, de jellemző a rózsaszín színhasználata is. A lányok farkas-ábrázolását megfigyelve 16% hangsúlyozza ki a fogak nagyságát, majd 40% mosolyogva rajzolja le a farkasokat.

4.ábra A mosolygós-fogas farkas ábrázolása fiúknál,lányoknál százalékos arányban.

A lányok esetében a mesei feszültség feldolgozása más úton mutatkozik meg, mint a fiúknál. A lányoknál jellemzőbb a részletekbe való belemerülés, például a falevelek aprólékos megrajzolása, a malac ruhájának kidíszítése, a ház ablakainak ritmikus

megrajzolása, egyes motívumok kinagyítása, vagy más, a meséhez nem illő motívumok használata, például királylány (4,6%-ban), pillangó, madár.

11.kép: Liza (6 év, 8 hónap)

A negatív érzelmek vizsgálatánál következő szempontként figyelembe venném a *rajz méretét* is. Vass Zoltánra hivatkozva a rajz méretét befolyásolja a rajzoló önértékelése, az ábrázolt motívum fontossága és a teljesítménymotiváció. Gerő Zsuzsa(2003) szerint, az, amit a rajzon hangsúlyosnak, esztétikusnak látunk feltételezésünk szerint az emocionális csomópontok grafikus megfelelője. Vizsgálatomban részt vett rajzok közül a lányoknál érzékelhető nyomatékosabban a motívumok nagyítása. 28%-ban emelik ki a malac motívumot nagyobbra a többi motívumhoz képest, majd ezeket követi a ház kinagyítása 26%-ban, majd ezt követi a farkasok kinagyítása 21%-ban, és a fa kinagyítása 17%-ban. Vizsgálatomban részt vett fiúk rajzainak megfigyelésénél a farkast 32%-ban emelik ki és ugyanekkor arányban a fát. 26%-ban a házat, majd csak 13%-ban a malacokat. 5,2%-nál megjelenik az égbolt erőteljes kihangsúlyozása, majd 2,6%-ban a ház, az üst vagy a nap kinagyítása.

Az érzelmek kinyilvánításában szempontként venném a ritmusok rajzolásának megvizsgálását is. Balázsne Szűcs Juditra (2008) hivatkozva bármilyen ritmus megjelenése esztétikai érték, azonban azért is fontosak, mert megjelenésük már mindenképpen többé-kevésbé érzelmileg vezérelt tevékenységet jelez. A vizsgált rajzok közül a fiúknál 21%-ban jelenik meg a ritmikuság, leginkább a háttér kitöltő motívumok esetében, például

hópelyhek vagy felhő motívumoknál a kör alakzat 13%-ban, de megjelenik négyzet alakzat a ház ablakainak vagy kerítésnek ábrázolva 8%-ban. A lányok esetében 34%-ban jelenik meg a ritmusosság. 4,7%-ban a tető cserepeit jelképező hullámvonalban, ugyanezzel az aránnyal megjelenik a fáknál a levelek vagy ágak megrajzolásának ritmikussága, vagy éppen a farkasok sokaságát jelölve a rengeteg farkas ábrázolásában. 7,1%-ban a háttérkitöltő kör alakzatok jelennek meg, majd 10%-ban az ablakok megrajzolásában. Vass Zoltán (2006) szerint az emocionális sűrítés folyamatában a gyermek az élményfeszültséget önti formába. Azok a képi elemek lesznek az emocionális csomópontok képi megfelelői. A gyermek számára ezek a részletek lesznek a rajz legfontosabb részei.

A százalékokból következtetve a lányoknál nagyobb arányban jelenik meg a ritmikusság, mint érzelmileg vezérelt tevékenység. Kimutathatják azt is, hogy a lányoknál az agresszió rajzi megnyilvánulása rejtett formában jellemző. A fiúk rajzaiban sokkal szembetűnőbb a negatív érzelmi hangulat felszínre hozása.

3.5.8 Színhasználat megvizsgálása

Vass Zoltán (2006) könyvében a projektív tesztek az érzelmekkel hozza összefüggésbe. Könyvében úgy fogalmazza, hogy a színek erős érzelmi-indulati felhívó jelleggel bírnak. Vizsgálatomban következő lépésként megvizsgálom a gyerekek: Színhasználat (meleg-, hideg színek, harmonikus, vegyes színek kompozíció), különböző motívumok esetében használt színek.

A 42 kislány rajzát megvizsgálva, 55%-ban meleg színeket használnak (piros, vörös, sárga, barna, rózsaszín, narancs), 14%-ban hideg színeket (kék, zöld, lila), 36%-ban vegyesen, harmonikus színhasználat jellemzi. A *malac ábrázolásánál* 55%-ban rózsaszínre rajzolták, majd 12% barnára, 9,5% pirosra, 7,1% narancssárgára, de 4,7%-ban megjelenik a lila vagy sokszínű malac is. A *farkas ábrázolásánál* 29%-ban a fekete színű, 19%-ban a barna és a rózsaszín, 9,5%-ban piros, 7,1%-ban kék, majd 2,3 %-ban narancssárga és zöld színben is megjelenik. Térkitöltő színeknél 19%-ban a kék szín jellemző, de 2,3%-ban megjelenik a zöld is. A fa színezettsége 57%-ban zöld-barna, 4,6%-ban fekete-zöld, de 7,1%-ban megjelenik a teljesen színes fa is. A lányok rajzain a legtöbbet használt színek: rózsaszín, barna, zöld, sárga, kék. Feketéből és pirosból sokkal kevesebb motívumot színezték ki.

A fiúk rajzainak 21%-ban hideg színeket használtak, 11%-ra jellemző a harmonikus színhasználat, 68%-ban meleg színek előtérbe helyezése. A malacot 34%-ban rózsaszínre színezték, majd 10,5 százalékban megjelent a kék, piros, barna, zöld szín is. A farkast 34%-ban feketére színezték, 18%-ban rózsaszínre (utalva a kopasz farkasra) és 24%-ban barna színt használtak. 50%-ban jelenik meg a barna és a zöld szín a rajzokon, majd 47%-ban a kék szín, 37%-ban a feketét és 32%-ban a piros.

12. kép: Dominik (7 év, 8hónap)

A százalékok arányaiból kimutatják, hogy a lányokra nagyobb arányba jellemző a harmonikus színekombináció. A malac színezésében több szín megjelenik a lányoknál, mint a fiúknál, de a legjellemzőbb a rózsaszín szín használata minkét nemnél. A farkas színezésénél a fiúk nagyobb arányban használják a feketét és a pirosat. A lányokra jellemző a rózsaszín, csupasz farkas megjelenítése, vagy a narancssárga, zöld farkas is.

3.6 Az elemzések összegzése, a hipotézis vizsgálat eredménye

TDK dolgozatom fő hipotéziseként úgy vallom, hogy a mese lehetőséget ad a gyermeknek a belső azonosuláshoz és az érzelmek felszínre hozásában.

Első hipotézisem szerint feltételeztem, hogy a **mese központi konfliktus helyzetének** megoldása úgy jelenik meg a rajzokon, hogy a gyerekek a kismalaccal azonosulva, felülkerekedve a farkason, azt legyőzve, a farkast pórul járva ábrázolják, beigazolódt. A lányok esetében 45%-ban jellemző, a győzedelmes malac lerajzolása, kiemelése. A kismalacot a fa tetején ülve, megmenekülve, míg a farkast leforrázottan,

pórus jártan a farkasok alján, lekopaszítva jelenik meg. 14%-ban találkozhatunk olyan rajzokkal is, ahol a kismalaccal azonosulva, a farkas a házon kívülre ábrázolják, míg a fufangos kismalac a forró vizet készíti elő az üstben. A fiúk esetében is beigazolódott, hogy nagyobb arányban azonosulnak a farkast legyőző malaccal. Összegezve a rajzok kimutatják, hogy a gyerekek 65%-ban a győzedelmeskedő malaccal azonosulnak.

H2: Feltételezésem szerint különbség **lesz a lányok és a fiúk rajzainak tartalmában**. Elkülöníthetők lesznek a lányos és fiús szimbólumok. A rajzok százalékos elemzése alapján beigazolódott, ugyanis a lányok 42%-ban használták a királylány, madár, virág, fenyőfa, pillangó, szív motívumokat.

H3.: szerint úgy vélem, hogy **a meséről készült rajzokban vannak szimbólumok, amelyeken jellemzően fiús motívumok és vannak, amelyek jellemzően lányos motívumok**. Hipotézisemet alátámasztják a százalékos eredmények, miszerint a leggyakrabban használt motívumok a fiúknál először a fa, majd ezt követi a ház, a malac és a farkasok. A kutatásomban részt vett 38 fiú rajzainak 50%-nál megfigyelhetőek a természeti képek, pl szél, hó, felhő; 15%-ban megjelenik a kerítés; a mesebeli 10-es szám 5,2%-ban. Kutatásomban részt vett 42 lány rajzában a leggyakrabban előforduló motívum a fa volt, majd ezt követte a kismalac, a ház, a természeti képek, a nap megjelenítése. A lányok rajzain továbbá jellemző motívum a virág, a madarak pillangók, de sok helyen megjelent a malac ruházata és a forró üst is. 42%-ban rajzoltak királylányt, madarat, virágokat, fenyőfát, pillangót, szívet. A nemek közti motívumbeli különbségek, százalékos eltérésében megmutatkoznak. A fiúk rajzainak 5.2%-án jelennek meg olyan motívumok, amelyek a lányoknál nem, például: repülő, hóember. A lányok rajzainak 24%-ban azonban észrevehető, hogy sokkal több olyan motívumot rajzoltak rajzaikra, melyek lányos elemek, például királylány, virág, pillangó, madár, amelyek nem feltétlenül az elhangzott meséhez kapcsolódnak. Ezzel hipotézisem, miszerint a lányoknál jellegzetesek az olyan szimbólumok is, amelyek nem feltétlenül a meséhez kapcsolódnak, a százalékos arányok és vizsgálatok alapján beigazolódott.

H3.: Feltételezésem szerint **a fiúk rajzaiban az agresszió kifejezése tartalomában és rajzolási kivitelezésben eltérést mutat**. Hipotézisemet alátámasztottam azzal, hogy megvizsgáltam a rajzok félelem teli, feszült hangulati tónusát, a negatív érzelmek megjelenésének lehetőségét (düh, vad, ijesztő, érzelmi-hangulati tónus), valamint egyes motívumok kinagyítását, és a rajzok színezettségét.

A fiúk rajzait megvizsgálva 31% csak egy farkast, míg 42% több farkast rajzolt a képre. A megvizsgált lányrajzok között a rajzba vetített boldogság leginkább a malacok

ábrázolásában figyelhető meg. 40%-ban mosolygós malacot rajzoltak a képre, majd 33%-ban mosolygós farkast. A megvizsgált fiúk rajzai között kisebb arányban, 26%-ban rajzoltak mosolyt az állatok arcára. 13%-nál jellemző a sarokba rajzolt, bizonytalan, vékony, megnyúlt vonalvezetésű rajzok. Ezek a rajzok feszült, félelem teli hangulati tónust, nyugtalanságot sugároznak. 7,8 %-nál jellemző a bizonytalan ceruzahasználat. Az arckifejezések 53%-ban üresek, ezek a rajzok közül is a farkasra a legjellemzőbb az üres arc használata. 29%-ban rajzolnak erőteljes fogakat a farkasnak. Az agresszió jele megnyilvánul az erőteljes piros szín használatában, a farkas méretének kiemelése a nagy lapot kitöltő formában, a ceruza erőteljes használatában és a szálkás vonalhasználatban. A fiúk a farkast 34%-ban feketére színezték, 18%-ban rózsaszínre (utalva a kopasz farkasra) és 24%-ban barna színt használtak. 50%-ban jelenik meg a barna és a zöld szín a rajzokon, majd 47%-ban a kék szín, 37%-ban a feketét és 32%-ban a piros. A lányok a farkas ábrázolásánál 29%-ban a fekete színű, 19%-ban a barna és a rózsaszín, 9,5%-ban piros, 7,1%-ban kék, majd 2,3 %-ban narancssárga és zöld színben is megjelenik. A lányok 28%-uk egy farkast, 42%-uk többet rajzolt le rajzára.

A százalékokból következtetve a hipotézisem beigazolódott, miszerint a fiúknál az agresszió a farkasok kidolgozottságában mérhető fel leginkább, ugyanis nagyobb százalékban rajzoltak farkast a képre, mint a lányok, ábrázolásuknál több az „üres arc” kifejezés, a fogak ábrázolása. Színhasználat és a méretbeli nagyítás is tükrözi a motívum fontosságát, valamint, hogy a fiúk a farkast nagyobb százalékban színezték feketére vagy pirosra.

H4.:A lányok az agressziót rejtett formában jelenítik meg,mely tartalomban és kivitelezésben is kifejeződik. Hipotézisemet alátámasztottam azzal, hogy megvizsgáltam hány százalékban jelenik meg a farkas a képeken, megvizsgáltam a meleg-érzelmi hangulati tónusok megjelenésének arányát, megvizsgáltam, hogy a félelem teli-, feszült hangulati tónus hogyan jelenik meg rajzaikban, majd a ritmusok, színek és az egyes motívumok kinagyítása mennyire jellemző az esetükben. Vizsgálatok szerint, a lányok kisebb százalékban jelenítik meg a farkast a képen (28%-31%), és sokkal nagyobb százalékban jellemző a mosolygós arc használata (40%-26%). A százalékokból levonható, hogy rajzaikon nagyobb arányban érzékelhető a meleg-érzelmi hangulati tónus megnyilvánulása. *A lányok esetében* nem jellemző a gyenge, sarokba zárt figurák rajzolása, a bizonytalan ceruzahasználat. A lányok 76%-ban a határozott vonalvezetés jellemző leginkább. Vizsgálatomban részt vett rajzok közül a lányoknál érzékelhető nyomatékosabban a motívumok kinagyítása, például 28%-ban emelik ki a malac motívumot nagyobbra a többi motívumhoz képest. A százalékokból következtetve a

lányoknál nagyobb arányban jelenik meg a ritmikusság, mint érzelmileg vezérelt tevékenység. Kimutatják, hogy a lányoknál az agresszió rajzi megnyilvánulása rejtett formában jellemző.

A vizsgálatok végére az utolsó hipotézisem is beigazolódott, mivel a százalékos vizsgálatok is kimutatják, hogy lányok esetében a mesei feszültség feldolgozása nem mutatkozik akkora mértékben, mint a fiúknál. A lányoknál jellemzőbb a részletekbe való belemerülés, például a falevelek aprólékos megrajzolása, a malac ruhájának kidíszítése, a ház ablakainak ritmusos megrajzolása, egyes motívumok kinagyítása, vagy más, a meséhez nem illő motívumok használata, például királylány (4,6%-ban), pillangó, madár.

4.Összegzés

TDK dolgozatomban bemutatott vizsgálatom alapján arra vállalkoztam, hogy meserajz-módszerrel 80 fő, 4-7 éves közötti óvodás rajzait vizsgáltam meg.

Az alkalmazott mese lehetőséget ad a gyerekek belső érzelmi azonosulására és az érzelmek felszínre hozására. A mese központi konfliktusa, annak megoldása találkozási pontot jelent a gyerekek számára. A meséről készült rajzokban megjelenő tartalmak, motívumok alapján összehasonlításokat végeztem. Megvizsgáltam, hogy a gyermek a mese központi konfliktus helyzetének megoldásaképp mely szereplővel azonosul leginkább, rajzaik legfőbb szimbólumait, valamint azt, hogy a gyerekek, nem béli különbségek esetében hogyan jut kifejezésre az agresszió.

Az általam választott és elmondott mese, melyet a gyerekek lerajzoltak: A kismalac és farkas című magyar népmese volt. Önállóan végzett vizsgálatomat projektív rajzvizsgálattal végeztem el. Vass Zoltán (2006) úgy értelmezi a projektív rajz kifejezést, hogy a rajz instrukció keretein belül szabadon, irányítás nélkül készül. A rajzoló azt és úgy rajzolhatja meg, amit és ahogy akar. Ezt a vizsgálati módszert azért választottam, mert ebben az esetben a vizsgált személy maximális szabadságot kap önmaga kifejezéséhez. A tanulmány kezdetén a szakirodalom által mélyebb betekintést tettem a gyermeki személyiség megismerésének egyik lehetőségébe, a rajzvizsgálatban, valamint az óvodás korú gyermek érzelmeinek, gondolkodásának alaposabb megismerésébe.

Kisgyermekkorban a gyerekek viszonylag keveset értenek a körülöttük lévő világból, kevésbé képesek arra hatással lenni, ezért még ki vannak téve a szörnyektől a sötétségtől és más ijesztő dolgoktól való félelemnek. Ahogy Cole-Cole (2006) is fogalmazta a kicsiség és a gyengeség érzését, a vágyakkal teli mágikus gondolkodással győzi le. Az életnek ez a szakasza saját gondolkodásmódjánál, érzelmeinél és viselkedésénél fogva elkülönül. Ez az

időszak egy fokozatosan változó, hosszú periódus elejének tekinthető, amely belenyúlik egészen a kamasz- és a felnőttkorba. Az óvodás gyermek gondolkodását teljes mértékben az érzelmei vezérlik, még nem képes a tárgyilagosságra. Még nem tud különbséget tenni lehetetlen és lehetséges között. A sajátos gyermeki szemléletben a valóság, az álmok és a fantázia összekeverednek. Kádár Annamária (2012) úgy fogalmazza, hogy a gyerekekre jellemző mágikus gondolkodás jellemzője, hogy a gyermek azt hiszi, a dolgok és a jelenségek között varázslatos oksági viszony van. Úgy véli, hogy ezeknek a valóságban nem létező kapcsolatoknak a felhasználásával irányítani is tudja a világot. Ennek a gondolkodásmódnak egy sajátos logikája van. Piaget (1978) elmélete szerint a gyermek gondolkodása spontán módon, saját belső törvényei szerint fejlődik, és a környezetnek nincs ebben különösebb szerepe. A fejlődés a gyermek egyéni erőfeszítésének az eredménye. Ez a gyermeki sajátosság a rajzokban is megnyilvánul, mivel a tárgyak és a dolgok nem aszerint rendeződnek, ahogy a felnőtt látja. Pszichológiai értelemben a gyermekrajzok nem azokat a személyeket jeleníti meg, akiről készültek, hanem amilyenek ő látja. Balázsne Szűcs Judit (2008) úgy fogalmazza könyvében, hogy a gyermekek számára a rajzolás olyan örömteli tevékenység, amelybe spontán módon, szabadidejében, bármikor szívesen belekezd. Sok szempontból segíti a gyermek fejlődését. A rajzolás ezek mellett fontos feszültségoldó eszköz. Az elfojtott érzelmek és indulatok levezetésére szolgál. Olyan tudatalatti tartalmakat hozhat elő, amiket még nem tudott feldolgozni a gyermek. Az érzelmek megértésének, kifejezésének és szabályozásának képessége velünk született, másrészt pedig tanult összetevőkből is áll. Cole M.(2006) szerint, az érzelem az egyik legkomplexebb, s leggyakrabban átélt pszichikus jelenség. Az érzelmek rendkívül gazdagságával találkozhatunk. Az öröm, a bánat, a düh, szűgyen, szeretet, harag, gyász, félelem stb. mind-mind érzelmek. A félelem óriási jelentőségű, bár átélése az egyén számára mindig kellemetlen. Körülbelül 3 éves korig minél idősebb és intelligensebb egy gyerek, annál több konkrét és reális félelemmel rendelkezik. Vekerdi Tamás (2011) úgy fogalmazta könyvében, hogy a kisgyermekkor szaporodó félelmeinek fontos tényezője, hogy nő a fantáziaereje. A gyermek könnyen képzelődik, vagyis kivetíti a külvilágra fantáziatartalmát. A félelem a gyermek számára egy olyan valóságos erő, amely gátolón, roncsolón hathat a lelki folyamatokra. A gyermek azért fél, mert van erre valami objektív oka. A természetes félelem természetes ellenszere a mese. A mese a gyermekben gomolygó félelmeket, indulatokat fejezi ki a mese nyelvezetén. A mese világa olyan, ahol minden érthető, mindenre van magyarázat. A gyermek számára a mese megnyugtató, biztonságot adó és énerősítő hatású. Bettelheim (1975) szerint a mese, mindig a gyermek valóságos lelki és érzelmi színvonalán fejti ki hatását, úgy tud beszélni a súlyos belső

feszültségekről, hogy a gyermek öntudattalanul is megérti. A mesék változatos formákban közvetítik a gyerekeknek azt, hogy az életben a súlyos nehézségeket nem lehet elkerülni, hanem küzdeni kell ellenük. Ez a harc elválaszthatatlanul hozzátartozik az emberi léthez. A mesék alakjai és eseményei is belső konfliktusokat személyesítenek meg, vagy illusztrálnak. Bettelheim úgy fogalmaz könyvében, hogy az ádáz farkas azokat az aszociális, tudattalan és kártékony erőket képviselni, amelyekkel szemben meg kell tanulnunk védekezni, s amelyek csak az én erejével győzhetőek le. Kádár Anna (2012) könyvére hivatkozva, a gyermek egyrészt a realitásban és, másrészt egy varázsbirodalomban él, amelyben kitölti a puzzle hiányzó részeit, dédelgeti vágyait, feldolgozza frusztrációit, feszültségeit. A természetes kisgyermekkori szorongás természetes enyhítője az érzelmi biztonság. Vekerdy Tamás (2011) szerint az elfogadás, testi-lelki kapcsolat, és ennek kommunikációja érintésben, beszédben, játékban, mesében az érzelmi biztonság kiépülésének útvonala. A mese visszaigazolja a gyermek szorongását. A kisgyermek átéli a haragot, irigységet, gyűlöletet is, de nem tud vele mit kezdeni ezekkel az érzésekkel, amelyek feldolgozatlanul, tagolatlanul csak fokozzák a feszültséget, szorongást keltenek benne. A mese képei hozzásegítik a megértéshez, a feldolgozáshoz. A feszültségeket, indulatokat, vágyakat belső képteremtő tevékenységben tudjuk feldolgozni. Ezt a tevékenységet elaborációnak nevezzük. Kádár Annamária (2012) úgy véli, hogy az elaborációban gyökerezik a művészi tevékenység is, mivel az alkotó kidolgozza magából a feszültséget. A belső képalkotás gyógyító hatású. Az elaborációs képesség gyermekkorban alakul ki. A belső képkészítés úgy történik, hogy a gyermek a látott, hallott és érzékelt dolgokat rögzíti, majd ezeket pozitív vagy negatív érzelmekkel látja el. A mese képekre és szimbólumokra fordítja le a világot, vagyis ezáltal lehetővé teszi a tudattalan feszültségek levezetését. A képzelet nemcsak a mesében, hanem a rajzolásban, az építő, mozgásos és szimbolikus játékban is nagyon fontos szerepet játszik. A képzeletet nem az értelem, hanem az érzelem irányítja. Működéséhez a gyermek számos emlékképére, tapasztalataira és átélt élményeire van szükség, hogy ezek segítségével újabb képek jöjjenek létre. Óvodás korra az alkotó képzelet a jellemző, ebben az életkorban a gyermek fantáziája csapongó és képzeleti képek összeomlanak az ismeretek hiányossága miatt. A képzeleti működés a rajzban nyilvánul meg leginkább. Kiindulási hipotézisemként feltételeztem, hogy a mese lehetőséget ad a gyermeknek a belső azonosuláshoz és az érzelmek felszínre hozásában.

Összegzésül: úgy gondolom dolgozatom elérte céljait. Feltevéseim beigazolódtak a szakirodalom és az önállóan végzett vizsgálataim eredményeként. Eredményeimet összegezve a lányoknál a mesei feszültség leginkább a díszítésekben, a színhasználatban, valamint a motívumok kinagyításában jelentkezik. A lányok az agressziót rejtett formában

jelenítik meg, mellőzve a farkasokat, és más elemek válnak dominánsabbá. Esetükben a mesei feszültség feldolgozása más tartalomban és kivitelezésben mutatkozik meg, mint a fiúknál. A fiúknál az agresszióban megnyilvánuló indulati feszültség kifejezése leginkább a farkasok kidolgozottságában észlelhető. Vass Zoltán (2006) könyvére hivatkozva, több szemponton keresztül végigvezettem a rajzokat. Könyvében úgy fogalmazza, hogy a magas érzelmi feszültségű gyermekrajzok az élmények feldolgozásának szolgálatában állnak.

Önállóan végzett kutatásom segítette szakmai fejlődésemet, ugyanis a rajzelemzés részletesebb megismerése által figyelmesebben, részletesebben meg tudom érteni a gyermekrajzok élményháttereit, mely által több információhoz lehet jutni a rajzot készítő gyermekről, ami nagyban segítheti fejlesztőmunkám megtervezését, differenciálását.

Kutatásom továbbfejleszthető lehetne olyan mesékkal is, amelyek által a gyermeki mágikus világszemlélet élesebben tükröződik, valamint amikben a szimbólumok használata erőteljesebben kimutatkozik (például tündérmesékben). Vizsgálatom kimutatta, hogy a lányok a belső feszültséget más úton hozzák felszínre, mint a fiúk, ennek az okait továbbiakban részletesebben lehetne kutatni. Továbbvihető lehetne e téma a problémás, klinikai esetű gyerekek meserajzainak elemzésével, a bennük zajló feszültség-feldolgozási folyamat (elaboráció) nyilvánulásának útjainak feltárásával, valamint, azoknak a szimbólumoknak megvizsgálásával, amelyekkel azonosulnának a mese a kapcsán. A meserajz-elemzés vizsgálható lehetne abban az irányban is, hogy a gyerekek a kedvenc meséjüket rajzolják le, majd a lányok és fiúk esetében összehasonlításokat végezni azok a szimbólumok között, amelyeket a leggyakrabban használnak rajzaikban.

BIBLIOGRÁFIA

Balázsne Szűcs Judit (2008): Rajzelemzés belemagyarázás nélkül. Szort Bt. Budapest

Bagdy Emőke (2013): Álmod, szimbólumok, terápiák. Kulcslyuk Kiadó

Boldizsár Ildikó (2004): Mesepoétika. Akadémia Kiadó, Budapest

Bruno Bettelheim (2000): A mese bűvölete.(negyedik kiadás), Sylvester János Nyomda, Szombathely

Cathy A. Malchiodi(1998): A gyermekrajzok megértése. Animula kiadó,Budapest

Dr.Hárdi István (2000): Az agresszió világa. Medicina Könyvkiadó Zrt

Erikson, E. H. (2002): Gyermekkor és társadalom. Osiris kiadó, Budapest

Feuer Mária (2000): A gyermekrajzok fejlődéslélektana. Akadémiai Kiadó, Budapest

Gerő Zsuzsa (2008): A gyermekrajzok esztétikumai. Flaccus Kiadó, Budapest

Jávorszky Edit (2009): Fejlődésszichológia. Nyugat-magyarországi Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar, Sopron.

Kádár Annamária (2012a): Az érzelmi intelligencia fejlődése és fejlesztésének lehetőségei óvodás- és kisiskolás korban. Ábel Kiadó, Kolozsvár.

Kádár Annamária (2012b): Mesepszichológia. Kulcslyuk Kiadó

Lakatos Gabriella (2009): Gyakorlati készségek fejlesztése Tárgy és környezetkultúra, Babes Bolyai Tudományegyetem. Internetes oldal:
<http://www.doksi.hu/get.php?lid=19182>, (2014.04.03.)

Mérei Ferenc, V. Binét Ágnes (2006): Gyermeklélektan. Osiris Kiadó, Budapest

Michael Cole, Sheila R. Cole (2006): Fejlődéslélektan. Osiris Kiadó.

Miklós Zsuzsanna (2008): Szimbólumok előfordulása az óvodás korú gyermek rajzaiban. Óvodai Nevelés, 61. évf. 9. sz. 340-343.oldal

Molnár V. József(1998): Ég és föld ölelésében. Örökség könyvműhely

- Piaget, J. (1978): Szimbólumképzés a gyermekkorban. 2.Kiadás. Gondolat kiadó, Budapest
- Séra László (2000): Általános pszichológia. Comenius Bt., Pécs.
- Tóth Béla (1967): A meserajz-módszer. Magyar Pedagógia. 67. évf. 1. sz. 255-269. old.
- Vass Zoltán (2006): A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai. Flaccus Kiadó, Budapest
- Vekerdy Tamás (2011): Érzelmi biztonság. Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
- Zádor Anna-Gethon István (1968): Művészeti Lexikon IV. Akadémiai Kiadó.

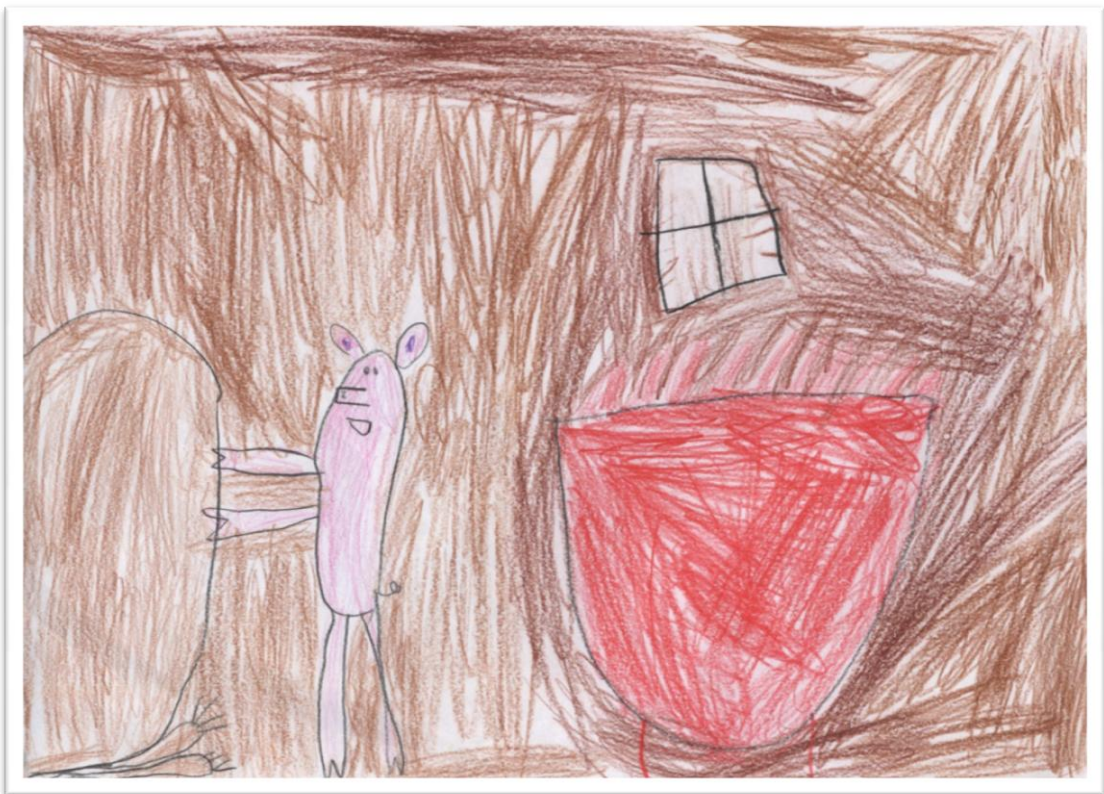
MELLÉKELET

1.melléklet: Petra, 6év, 1 hónap

2.melléklet: Alex, 5éves, 10 hónapos: „három kismalac és a farkas”

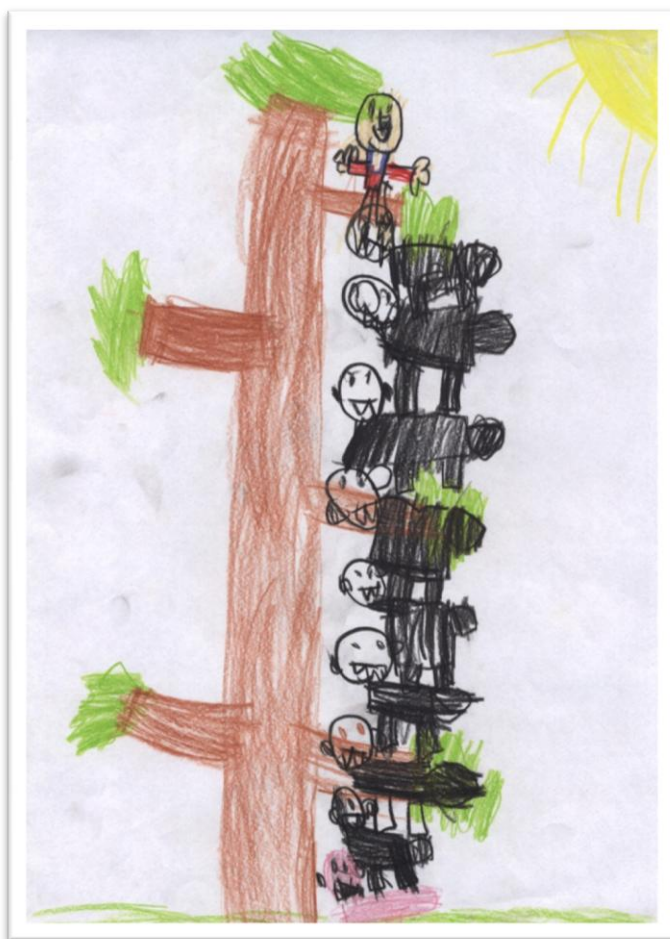
3.melléklet: Áron, 6 év

4.melléklet: János, 5 éves, 6 hónap

5.melléklet: Emma, 6 éves

6.melléklet:Mira, 7év,2hónapos

7.melléklet:Áron, 5év,10 hónapos

8.melléklet:Panni, 7 éves

9.melléklet:Olívia 6 év,6hónapos

10.melléklet: Kitti, 5 év,2 hónapos

A kismalac és a farkasok

Volt a világon egy kis malac, annak volt egy kis háza egy nagy rengeteg erdő közepén. Egyszer, amint ebben a kis házban főzögetett magának, odamegy egy nagy, ordas farkas, beszél az ajtón:

- Eressz be, kedves malackám, nagyon hideg van idekint, fázom.
- Nem eresztelek biz én, mert megeszel.
- Ereszd be hát legalább az egyik hátulsó lábam.

A kis malac beeresztette az egyik hátulsó lábát. Hanem alattomban odatett egy nagy fazék vizet a tűzhöz.

Kicsi idő múlva megint megszólalt a farkas:

- Ugyan, kedves kis malackám, ereszd be a másik hátulsó lábam is.

A kis malac beeresztette azt is. De a farkas azzal se érte be, hanem egy kis idő múlva megint beszólt:

- Kedves kis malackám, ereszd be a két első lábam is.

A kis malac beeresztette a két első lábát is; de a farkasnak az se volt elég, megint megszólalt:

- Édes–kedves kis malackám, eressz be már egészen, majd meglásd, egy ujjal se nyúlok hozzád.

Erre a kis malac egy zsákot szépen odatett a nyíláshoz, hogy amint a farkas jön háttal befelé, egyenesen abba menjen be. Azzal beeresztette. A farkas csakugyan a zsákba farolt be. A kis malac se volt rest, hirtelen bekötötte a zsák száját, lekapta a tűzről a nagy fazék forró vizet, leforrázta vele a farkast, azután hirtelen felmászott egy nagy fára. A farkas egy darabig ordított, mert a forró víz úgy levitte a szőrét, hogy egy szál se maradt rajta. Azután addig hányta–vetette magát, míg utoljára kioldódott a zsák szája. Kibújt belőle, szaladt egyenesen segítséget hozni. Vissza is jött nemsokára vagy tizedmagával. Elkezdtek keresni a kis malacot. Addig–addig keresték, míg valamelyik csakugyan meglátta a fa tetején.

Odamentek a fa alá, elkezdtek tanakodni, hogy mitévők legyenek, mi módon fogják meg a kis malacot. Mert egyik se tudott a fára felmászni. Nagy sokára aztán arra határozták, hogy egymás hátára állnak mindnyájan; mint a lédeci birákok, úgy aztán a legfelső majd csak eléri. El is kezdtek egymás hátára felmászni. A kopasz maradt legalul, mert félt feljebb menni. Így hát a többi mind az ő hátán volt.

Már olyan magasan voltak, hogy csak egyetlenegy hibázott. Az-az egy is elkezdett már mászni. Akkor a kis malac hirtelen elkiáltotta magát:

- Forró vizet a kopasznak!

A kopasz megijedt, kiugrott a többi alól; a sok farkas mind lepotyogott; kinek lába, kinek nyaka tört ki, a kopasz meg úgy elszaladt, hogy sose látták többet.

A kis malac szépen leszállott a fáról, hazament, többet felé se mertek menni a háza tájékának a farkasok.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Dr. Zsubrits Attilának, a Nyugat-magyarországi Egyetem, Benedek Elek Pedagógiai Kar adjunktusának, aki szakértelmével, hasznos magyarázataival és a konzultációk során biztosított elengedhetetlen tanácsaival segítséget nyújtott TDK dolgozatom elkészítésében.

Szeretnék köszönetet mondani a győri Apor Vilmos Katolikus Óvoda pedagógusainak a kutatómunkám elvégzésében nyújtott segítségükért és kedvességükért.

Dr. Somogyi Angéla az Arany János Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény és Nevelési Tanácsadó pszichológusának hasznos tanácsaiért is köszönettel tartozom.

Végül, de nem utolsó sorban szeretném kifejezni megbecsülésemet, szívből jövő szeretetemet családtagjaimnak, akik szeretetükkel és segítségükkel mindvégig támaszt nyújtottak tanulmányi éveim során, illetve igyekeztek nyugodt környezetet biztosítani gondolataim és a rendelkezésre álló tényanyag leoptimálisabb feldolgozása reményében!
Köszönöm!